

Taşrada Modern Bir Mektebin Kurumsal Yapısı ve Mahallî İşlevi:
Uşak Erkek Rüşdiye Mektebi (1872-1914)

Institutional Structure and Local Function of a Modern School in the
Countryside: Uşak Rushdiye School for Boys (1872-1914)

Biray Çakmak*

Öz

Çalışmada Uşak Erkek Rüşdiye Mektebi yapısalcı-işlevselci bir bakış açısıyla ele alınmış, personeli, talebe mevcudu, müfredatı, ders araç-gereçleri ve binaları üzerinde devamlılık ve değişim temelinde durulmuştur. Mezunlarının kariyerleri takip edilerek mektebin mahallî işlevi ve rolü tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın kronolojik aralığını, mektebin kuruluş tarihi olan 1872 yılı ile Uşak İdâdî Mektebiyle birleştirildiği 1914 yılı oluşturmuştur. Çalışmada arşiv belgeleri, salnameler, mevzuat ve gazeteler temel kaynakları teşkil etmiştir. Literatürün de ihmal edilmediği çalışmada, sıbyan/ibtidâî mekteplerinden mezun olan talebenin ilk defa rüşdiye derecesinde bir mektepte öğrenim görme fırsatı bulduğu, mektep mezunlarının bir kısmının idâdî ve benzeri mekteplerde tahsillerini sürdürdüğü, bir kısmının medreselere devam ederek ilmiye tarikinde kariyer yaptığı, bir kısmının hükümet dairelerine mülazemetle devam ederek

* Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü - Assoc. Prof., Uşak University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Uşak/TÜRKİYE <https://ror.org/05es91y67> biray.cakmak@usak.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-9753-4313>
Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

refik, kâtip ve memur olduğu tespit edilmiştir. Mektepte muallim-i evvel, muallim-i sani ve bevvaların asaleten, muallim-i salis ve mubassırın kısa süreliğine vekaleten, hüsn-i hatt muallimlerinin seyyar/dışarıdan görev yaptıkları, maaşlarını merkezî bütçeden aldıkları, süreç içinde mektebin kurumsal yapısında önemli bir değişiklik meydana gelmediği, müfredatının sık sık değiştirildiği görülmüştür. Kaza erkek rüşdiye mektepleriyle ilgili yapılacak benzer çalışmaların bilgi birikimine katkı yapmaları yanında karşılaştırma imkânı vereceklerine şüphe yoktur.

Anahtar Kelimeler: Rüşdiye, Uşak, Talim Heyeti, Müfredat, Mezunlar, Medrese.

Abstract

This study aims to shed light on Uşak Rushdiye School for Boys by evaluating from a structuralist-functional perspective, and its personnel, student population, curriculum, course equipment and buildings in terms of continuity and change. By following the careers of its graduates, the local function and role of the school has been tried to be determined. The chronological range of the study consists of 1872, the date of establishment of the school, and 1914, when it was merged with the Idâdî School of Uşak. In the study, archive documents, yearbooks, legislation and newspapers constituted the main sources. Moreover, the literature and published materials were not neglected. The students who graduated from traditional or modern public primary schools had the opportunity to study in a rushdiye school for the first time, some of the graduates continued their education in schools such as idâdî, some of them continued their education in madrasahs and made a career in the ilmiye path, some of them entered government offices as a student and became a *refik* etc. It seemed that in the school where the teachers (muallim-i evvel and muallim-i sani) and the bevvals worked as principal person, the teacher (muallim-i salis) and the *mubassir* as representative, even for a short time, the calligraphy teachers as additional duty, the staff received their salaries from the central budget. In addition, it was observed that no significant change occurred at the institutional structure of the school in the process, but its curriculum has been changed frequently. There is no doubt that similar studies to be conducted on the district rushdiye schools for boys will contribute to the accumulation of knowledge and also provide opportunity for comparison.

Keywords: Rushdiye School, Uşak, Teaching Staff, Curriculum, Graduates, Madrasah.

Giriş

1838 yılında Sultan II. Mahmut, Meclis-i Umur-ı Nafia'ya maarifin ıslahına dair bir layiha hazırlamasını emretti. Meclis-i Umur-ı Nafia 5 Şubat 1839 tarihinde hazırladığı layihada sıbyan mektepleri üstünde sınıf-ı sani adıyla yeni mektepler açılmasına karar verdi. Layihayı Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali, Meclis-i Umur-ı Nafia ve Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye tekrar tekrar görüştü¹. Sultan II. Mahmut 1839 yılında alınan kararların uygulanmasını emretti. Bu arada Kasım 1838 tarihinde Mekatib-i Rüşdiye Nezareti kurularak İmamzade Esad Efendi nazır tayin edildi². İmamzade Esad Efendi, rüşdiye mekteplerinin amacı, idaresi, dersleri ve talebe kabul usulleri hakkında bir nizamname hazırladı. 11 Şubat 1839 tarihinde çıkan irade-i seniyye ile nizamname yayımlandı. Mart 1839 tarihinde Mekteb-i Maarif-i Adliyye, Sultanahmet Camisi Hünkâr Mahfili'nde, Mekteb-i Ulum-ı Edebiyye Süleymaniye Camisi Külliyesi'ndeki Taş Mektep'te açıldı³. Meslek okulu statüsündeki bu mekteplerle kalemlerin ihtiyaç duyduğu memurların yetiştirilmesi, mevcut memurların eğitim seviyelerinin artırılması amaçlandı⁴. 1849 yılında Mekatib-i Rüşdiye Nazırlığı kaldırıldı. İki mektep meslek okulu statüsünü kaybederek rüşdiyeye dönüştürüldü. Ağustos 1855 tarihinde Mekteb-i Ulum-ı Edebiyye kapatıldı. Mekteb-i Maarif-i Adliye, Temmuz 1862 tarihinde Mekteb-i Maarif-i Aklam'a dönüştürüldü⁵.

Sultan Abdülmecid Devri'nde merkez marif teşkilatında önemli düzenlemeler yapılarak rüşdiye mektepleri açılmasına öncelik verildi. İstanbul'da Eylül 1847 tarihinde 2, Ocak 1848 tarihinde 5 rüşdiye mektebi açıldı⁶. İstanbul'daki rüşdiye

- 1 Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 224-225.
- 2 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT), 1320/51545, 29 Z 1254/15 Mart 1839.
- 3 Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1338, s. 25; İhsan Sungu, "Mekteb-i Maarif-i Adliyyenin Tesisi", *Tarih Vesikaları*, I/3, 1941, s. 212-216; Muammer Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüştiye Mektepleri", *Türkler*, C 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 67-73.
- 4 Selçuk Akşin Somel, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler", *Savaşın Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856), 22-23 Mayıs 2006, Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2007, s. 64.
- 5 Margarita Dobрева, "Tanzimat Dönemindeki İstanbul Rüşdiyeleri Hakkında Bazı Tespitler", *Osmanlı'nın Dâhi Devlet Adamı Ahmed Cevdet Paşa*, ed. Cafer Çiftçi, Gaye Kitabevi, Bursa 2021, s. 265.
- 6 Ayşegül Altunova Şahin, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 112-113; Mahmud Cevad, *age.*, s. 60-61.

mektebi sayısı 1852 yılında 10'a yükseldi⁷. Taşrada ilk rüşdiye mektepleri Bosna Eyaleti'nde Travnik, Yenipazar, İZvornik, Bihaç ve Banaluk'da açıldı⁸. Meclis-i Maarif-i Umumiye'de alınan karar üzerine 2 Haziran 1853 tarihinde çıkan irade-i seniyye ile Ankara, Bursa, Edirne, Erzurum, İzmir, Konya, Kastamonu, Selânik, Trabzon, Üsküp, Yanya, Vidin, Manastır, Rusçuk, Prizren ve Yenişehir-i Fener, Berat, Delvine, Filibe, Sofya, İşkodra, Şumnu, Kandiye, Midilli ve Lefkoşe'de rüşdiye mektepleri açılması emredildi⁹. Daha sonra rüşdiye mektebi açılmasına karar verilen yerlerde bazı değişiklikler yapıldı. 1855 yılında Maarif Meclisi, Me-katib-i Umumiye Nezareti muavini Vehbi Efendi'yi rüşdiye mekteplerini açmakla görevlendirdi. 1855 yılında Tekirdağ'da, 1856 yılında Yozgat, Tırhala, İşkodra, Manastır, Yenişehir, Yanya ve Delvine'de, 1857 yılında İzmir, Vidin, Hanya, Niş ve Lofça'da, 1858 yılında Rusçuk, Gelibolu, Edirne, Filibe, Sofya, Drama, Se-rez, Selânik ve Berat'ta, 1859 yılında Köstendil, Nevrekep ve Prizren'de, 1860 yılında Samakov ve Bursa'da, 1862 yılında Varna'da rüşdiye mektepleri açıldı¹⁰. Silistre, Cuma-ı Atik, Tırnova, Lom, İslimye ve Yanbolu'da da rüşdiye mektepleri faaliyete geçti. 1860 yılında rüşdiye mektebi sayısı İstanbul'da 14, Rumeli'de 28, Anadolu'da 6 olmak üzere 48'e yükseldi. 1863 yılına gelindiğinde İstanbul'da 12, Rumeli'de 45, Anadolu'da 29 rüşdiye mektebi vardı¹¹. 23 Eylül 1866 tarihinde sayı 98'e çıktı¹².

Osmanlı Devleti'nde 1864 yılından itibaren Osmanlılık ve Batılılaşma siyaseti bağlamında modern mekteplerin tanzimi önemli bir gündem maddesi haline geldi. Fransız Sefareti 1867 yılında Fransa Maarif Nazırı J. Victor Duruy¹³'in hazırladığı

7 Şahin, *age.*, s. 116.

8 Margarita Dobрева, "The Urban Network of Rüşdiyyes in the Balkans and in Anatolia in the 1840s-1870s", *Études Balkaniques*, LVIII/3, 2022, s. 368-369.

9 Dobрева, agm., s. 369-370; Mahmud Cevad, *age.*, s. 59.

10 Dobрева, agm., s. 372-382; Mahmud Cevad, *age.*, s. 63-64; Margarita Dobрева, "Tuna Vilâyeti'nde Haydi Okula Kampanyası Taşrada Eğitim Reformları Nasıl Yürütülüyordu? Rüşdiyeler Örneği", *1864 Vilâyet.Nizâmnamesi*, ed. E. Tural-S. Çapar, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını, Ankara 2015, s. 164-168.

11 Şahin, *age.*, s. 132, 135.

12 BOA, Meclis-i Vala Riyaseti Belgeleri (MVL), 879/12, 13 Ca 1283/23 Eylül 1866.

13 Fransa'da eğitimin laikleşmesinde önemli rol oynayan devlet adamı, siyasetçi ve tarihçi J. Victor Duruy 11 Eylül 1811 tarihinde Paris'te doğdu. 1863 yılında Fransa'da Maarif Nazırı oldu. 25 Kasım 1894 tarihinde Paris'te vefat etti. Osmanlı modern eğitim sisteminin tanzimiyle ilgili hazırladığı nizamname taslağında mezhepler arası ortaöğretim kurumları, üniversite, meslek okulları ve halk kütüphaneleri açılması önerisine yer verdi (Şelçuk Akşın Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, İletişim

Osmanlı modern eğitim sistemini kapsayan nizamname taslağını Hariciye Nezareti vasıtasıyla Bab-ı Ali'ye gönderdi. Taslakla ilgili farklı kişilerden görüş alındı. Maarif-i Umumiye Nazırı Safvet Paşa, Mekatib-i Askeriye Nazırı Sadullah Paşa ve Şura-yı Devlet Maarif Dairesi Reisi Kemal Ahmet Efendi taslağın eksikliklerini giderdi. Neticede J. Victor Duruy'ın hazırladığı taslağın temelini oluşturduğu Maarif-i Umumiye Nizamnamesi 1 Eylül 1869 tarihinde yayınlandı¹⁴. 1913 yılına kadar küçük tadillerle yürürlükte kalan bu nizamname mekatib-i umumiye sıbyaniye ve rüşdiye, idâdiye ve sultaniye, mekatib-i aliye şeklinde üç kısma ayırdı¹⁵. Müslim veya gayrimüslim nüfusu 500 haneye ulaşan yerlerde ayrı ayrı rüşdiye mektepleri açılmasını kararlaştırdı. Rüşdiye mekteplerinin finansmanı, personeli, müfredatı ve idaresi ile ilgili kapsamlı düzenlemeler yaptı¹⁶. Nizamnamenin yayınlanmasını müteakip Maarif-i Umumiye Nezareti, umumî tebligatlarla 18. madde gereği rüşdiye mektepleri açılması gerektiğini, 1872 yılında olduğu gibi vilayetlerle müstakil sancaklara sık sık hatırlattı¹⁷. Kısa sürede taşrada mülkî idarecilerin teşviki, ahalinin yardımıyla kaza merkezleri dahil birçok idari birimde rüşdiye mektebi açıldı. 22 Eylül 1870 tarihinde Umum Mekatib-i Rüşdiyenin Nizamname-i Dahilisi yayınlandı. Bu nizamnameyle rüşdiye mekteplerinin idaresi ve işleyişi ayrıntılı şekilde düzenlendi¹⁸. 1870 yılında 77'si Rumeli'de, 80'i Anadolu'da olmak üzere toplam 157 rüşdiye mektebi vardı. Rüşdiye mektebi sayısı 1874 yılında 160'ı Rumeli'de, 203'ü Anadolu'da, 14'ü İstanbul'da olmak üzere 377'ye yükseldi¹⁹. Bir yıl sonra İstanbul'da 20, taşrada 357 rüşdiye mektebi vardı. 1875 yılında Hüdavendigâr vilayetindeki rüşdiye mektebi sayısı 25 idi²⁰.

Yayınları, İstanbul 2010, s. 77).

- 14 Selçuk Akşin Somel, "Tanzimat Döneminde Eğitim Reformunun Dönüm Noktası: 1869 Tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi, Esbab-ı Mucibe Layihası ve İdeolojik Temelleri", *Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, İstanbul 2015, s. 136-167; Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C 2, çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul 2010, s. 143.
- 15 "24 Ca 1286/1 Eylül 1869 Tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi", *Düstur*, I. Tertib, C 2, Matbaa-ı Amire, Dersaadet 1289, s. 184.
- 16 "24 Ca 1286/1 Eylül 1869 Tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi", s. 187-189, 210-211, 215-217.
- 17 Maarif-i Umumiye Nezaretinin 14 Temmuz 1872 tarihinde vilayetlerle müstakil livalara gönderdiği konuyla ilgili umumî tebligat için bk. BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi Belgeleri (MFMKT), 2/115, 8 Ca 1289/14 Temmuz 1872.
- 18 "25 C 1287/22 Eylül 1870 Tarihli Umum Mekatib-i Rüşdiyenin Nizamname-i Dahilisi", *Düstur*, I. Tertib, C 2, Matbaa-ı Amire, Dersaadet 1289, s. 249-256.
- 19 Şahin, *age.*, s. 135, 142.
- 20 Mahmud Cevad, *age.*, s. 159-160.

1876 yılında 390'ı vilayetlerde olmak üzere toplam 423 rüşdiye mektebi vardı²¹. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonucunda yaşanan toprak kayıpları mektep sayısında düşüşe sebep olmakla birlikte Sultan II. Abdülhamit Devri'nde devlet-ahali işbirliğiyle nahiye merkezleri dahil birçok yerde erkek rüşdiye mektebi açıldı. Nitekim taşrada 18 Şubat 1883 tarihinde 363 olan erkek rüşdiye mektebi sayısı 1907 yılına gelindiğinde 271'i Anadolu'da, 126'sı Rumeli'de, 42'si Arabistan'da ve 5'i Cezayir-i Bahr-i Sefid vilayetinde olmak üzere 444'e yükseldi²².

1. Mektebin Açılışı

Uşak'ta rüşdiye mektebi binasının inşaatına 1871 yılında başlandı. Mali sebeplerle ara verilen mektep binasının inşası 1872 yılında tamamlandı. Kütahya Mutasarrıflığı 1872 yılında Maarif-i Umumiye Nezaretine mektep binasının inşa edildiğini, mektebe muallim-i evvel tayin edilmesi, ders kitapları gönderilmesi gerektiğini bildirdi. Talebi görüşen Maarif Meclisi²³, 12 Ekim 1872 tarihinde Uşak kazasının nüfus bakımından büyük olmasını da dikkate alarak mektebe 595 kuruş maaşla muallim-i evvel atanmasına, göreve başladığı tarihten itibaren verilmek üzere 80 kuruş maaşla mahallince bevvab tayin edilmesine, mektebin cari masrafları için Maarif Bütçesi'nden yıllık 1000 kuruş tahsis edilmesine, irade-i seniyye için Sadaret'e tezkire yazılmasına, irade-i seniyye çıktıktan sonra birinci ve ikinci sınıf talebesi için gerekli olan kitap ve risaleler, muallim-i evvelin ihtiyaç duyacağı Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, ders cetveli, nümunesiyle 12 adet jurnal varakası gönderilmesine karar verdi²⁴. Maarif-i Umumiye Nezareti 17 Ekim 1872 tarihinde Sadaret'e gereğini bildirdi²⁵. Kısa süre sonra Sadaret'in Mabeyn-i Hümayun Başkıtabeti'ne yazdığı arz tezkiresi üzerine gerekli olan irade-i seniyye çıktı. Sadaret, Maarif-i Umumiye Nezareti ile Maliye Nezaretine

21 Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 94-95.

22 BOA, Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), 172/118, 9 R 1300/17 Şubat 1883, lef 4; Kodaman, *age.*, s. 105. 1906 yılında Hüdavendigâr vilayetinde biri askerî olmak üzere toplam otuz yedi erkek rüşdiye mektebi vardı (Hüdavendigâr Vilayeti Salnamesi (HVS), H 1324/M 1906-1907, s. 590).

23 20 Eylül 1869 tarihinde kurulan Maarif Meclisi/Meclis-i Kebîr-i Maarif, Daire-i İlmiye ve Daire-i İdare olmak üzere iki daireden meydana gelmekteydi. 20 Şubat 1870 tarihinde faaliyete geçen Maarif Meclisi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Uğur Ünal, *Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 5-12.

24 BOA, MEMKT, 6/20, 8 Ş 1289/12 Ekim 1872, lef 1.

25 BOA, MEMKT, 6/91, 14 Ş 1289/17 Ekim 1872, lef 1; *Belgelerle Uşak Fermanlar-Beratlar*, ed. Cevat Ekici, Uşak Üniversitesi Yayınları, Uşak 2010, s. 189.

bilgi vererek gereğini yapmalarını emretti. Maarif-i Umumiye Nezareti de 11 Kasım 1872 tarihinde Hüdavendigar vilayetine bilgi vererek mektebe 80 kuruş maaşla bir bevvab atanması gerektiğini bildirdi²⁶.

2. Mektep Personeli

Mektebe 1872 yılında ilk muallim-i evvel, 1875 yılında ilk muallim-i sani atandı. Mektebe 1895 yılında mahallince ilk defa vekaleten muallim-i salis ve mubassır tayin edildiyse de Maarif Meclisi asaletlerini tasdik etmedi. 1904 yılında ilk defa asaleten muallim-i salis atandı. Mektepte rika/hüsni hatt muallimi ile bevvab da görev yaptı. 1902 yılında ilk defa ziraat muallimi tayin edildi. Ancak görevi kısa sürdü.

a. Muallim-i Evveller

Muallim-i evvel, mektep idaresi ile mektepteki nizama aykırı her türlü hal ve hareketten sorumluydu. Maarif-i Umumiye Nezaretinden izin almak şartıyla tatil zamanında izin kullanabilirdi. Haftada en az bir defa derslere girer, muallim ve talebeyi gözlemlerdi. Tutulması gereken dört defteri düzenli tutardı. Üçer aylık sürelerle mektep personeliyle talebenin devam durumlarını Maarif-i Umumiye Nezaretine bildirirdi. Mazereti sebebiyle mektebe gelemediğinde muallim-i saniye vekalet verirdi. Temmuz ayında yıl sonu imtihanlarının yapılmasını sağlar, mezuniyet hakkı kazanan talebeye Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 155. maddesi gereğince şahadetname verirdi. Ders yılı başında aynı nizamnamenin 14. ve 154. maddeleri gereğince mektebe talebe kaydederd²⁷.

Mektebe, Maarif Meclisinin 12 Ekim 1872 tarihli kararıyla Darülmuallimin Rüşdiye Şubesi'nden yeni mezun olan Hasan Hilmi Efendi 27 Ekim 1872 tarihinden itibaren 595 kuruş maaşla muallim-i evvel atandı²⁸. Maarif-i Umumiye Nezareti 11 Kasım 1872 tarihinde Hüdavendigar vilayetine muallim-i evvelin İstanbul'dan Uşak'a hareket ettiğini bildirdi²⁹. 1841 yılında Fatsa'da doğan³⁰ Hasan Hilmi

26 BOA, Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemî Belgeleri (MFİBT), 1/109, 10 N 1289/11 Kasım 1872, lef 1.

27 “25 C 1287/22 Eylül 1870 Tarihli Umum Mekatib-i Rüşdiyenin Nizamname-i Dahilisi”, s. 249-255. Ayrıca bk. Uğur Ünal, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 7.

28 BOA, MF.MKT, 6/20, 8 Ş 1289/12 Ekim 1872, lef 1; BOA, MF.MKT, 6/91, 14 Ş 1289/17 Ekim 1872, lef 1; *Belgelerle Uşak Fermanlar-Berattlar*, s. 189.

29 BOA, MFİBT, 1/109, 10 N 1289/11 Kasım 1872, lef 1.

30 BOA, MF İBT, 251/100, 22 Za 1327/5 Aralık 1909, lef 2.

Efendi, yaş haddinden emekli edildiği Ocak 1910 tarihine kadar mektepte görev yaptı. 24 Ocak 1884 tarihinde ibtida-yı hariç Edirne müderrisliği ruusu tevcih edildi³¹. Maarif-i Umumiye Nezareti 25 Mart 1884 tarihinde ruusunu Hüdavendigâr vilayetine gönderdi³². Hasan Hilmi Efendi, görev yaptığı süre zarfında çeşitli tarihlerde ahaliden bazı kişiler tarafından şikâyete konu edildiyse³³ de herhangi bir idari ve cezai yaptırıma maruz kalmadı. 1892-1899 ve 1904-1908 yılları arasında Kaza Maarif Komisyonunda aza olarak da görev yaptı³⁴. Müptela olduğu romatizma hastalığı başta olmak üzere çeşitli sebeplerle izin kullandığında muallim-i sani Hüseyin Efendi'ye vekalet verdi³⁵. İlk atandığında maaşı 595 kuruştı. Mali krizler sebebiyle zamanla maaşı 472 kuruşa kadar düştü. 13 Mart 1897 tarihinden itibaren maaşına 28 kuruş zam yapıldı. Kaza İdare Meclisi 25 Ağustos 1899 tarihinde geçim sıkıntısı çektiğini gerekçe göstererek maaşına zam yapılması gerektiğine karar verdi³⁶. Ancak Maarif-i Umumiye Nezareti Muhasebesi 9 Ekim 1899 tarihinde bütçenin müsait olmadığını gerekçe göstererek zam talebini uygun bulmadı³⁷. Emekliye ayrıldığı Ocak 1910 tarihine kadar 500 kuruş maaş aldı³⁸.

Eylül 1909 tarihinde teftiş için Uşak'a gelen Hüdavendigâr vilayeti Valisi Azmi Bey, yetmiş yaşını geçtiği için Hasan Hilmi Efendi'nin muallimlik yapacak

31 İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi Defterleri (İSTM. MŞH.DFT1.d.), no. 48, s. 211.

32 BOA, MF. İBT, 17/27, 27 Ca 1301/25 Mart 1884, lef 2-3.

33 1888 yılı sonunda uygunsuz hal ve hareketlerine dair *Mizan* gazetesinde çıkan haber hakkında bk. BOA, MF. İBT, 22/99, 6 Ca 1306/8 Ocak 1889. 31 Ağustos 1896 tarihinde Uşak Hükümet Konağı önünde gerçekleştirilen cülüs yıldönümü merasimine talebesiyle birlikte katılmadığına dair Madenlizade Ali Rıza Efendi tarafından Maarif-i Umumiye Nezaretine yapılan şikâyet hakkında bk. BOA, MEMKT, 341/2, 15 Ca 1314/22 Ekim 1896. Temmuz 1902 tarihinde gerçekleştirilen yıl sonu imtihanında aşar ihalesi memuriyetiyle Uşak'a gelen Bahri Bey'le yaşadığı hakaret konulu şikâyete dair bk. BOA, MEMKT, 704/32, 18 S 1321/16 Mayıs 1903. 16 Ekim 1909 tarihinde Alaiyelizade Ali Rıza Efendi'nin ilerleyen yaşı sebebiyle yerine muktedir bir muallim-i evvel atanması gerektiğine dair Maarif-i Umumiye Nezaretine yaptığı şikâyet için de bk. BOA, MF.İBT, 247/16, 1 L 1327/16 Ekim 1909, lef 1.

34 HVS, H 1310/M 1892-1893, s. 198; HVS, H 1311/M 1893-1894, s. 196; HVS, H 1312/M 1894-1895, s. 263; HVS, H 1313/M 1895-1896, s. 323; HVS, H 1314/M 1896-1897, s. 257; HVS, H 1315/M 1897-1898, s. 247; HVS, H 1316/M 1898-1899, s. 167; HVS, H 1321/M 1903-1904, s. 231-234; HVS, H 1322/M 1904-1905, s. 216; HVS, H 1323/M 1905-1906, s. 224; HVS, H 1324/M 1906-1907, s. 420; HVS, H 1325/M 1907-1908, s. 495.

35 BOA, MEMKT, 697/37, 21 M 1321/19 Nisan 1903, lef 1-4.

36 BOA, MF MKT, 474/17, 19 C 1317/25 Ekim 1899, lef 1-2.

37 BOA, MEMKT, 474/17, 19 C 1317/25 Ekim 1899, lef 3-4.

38 BOA, MF.İBT, 251/100, 22 Za 1327/5 Aralık 1909, lef 2.

iktidarı kalmadığını müşahede etti³⁹. 22 Eylül 1909 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezaretine Tensikat Kanunu gereğince tekaüde sevk edilmesi, yerine muktedir bir muallim-i evvel atanması gerektiğini bildirdi⁴⁰. Maarif-i Umumiye Nezaretinin emri üzerine Vilayet Tensik Komisyonu, Tensikat Kanunu'nun 12. maddesi gereğince yaş haddinden emekliye sevk etti. Bu arada Kaza İdare Meclisi, Hasan Hilmi Efendi'nin yerine Uşak Nümune-i Edeb Hususî Mektebi Müdürü Hacı Hüseyin Remzi Efendi'nin⁴¹ atanmasına dair karar aldı. Kararı Hüdavendigar Vilayeti Maarif-i Umumiye Nezaretine bildirdi. Evrakı görüşen Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, Hasan Hilmi Efendi emekliye ayrılmadan yerine başkasının atanamayacağına, emeklilik işlemleri sonuçlanıncaya kadar muvafakati ve yarım maaşla yerine vekil tayin edilmesi gerektiğine karar verdi⁴². Neticede emeklilik işlemleri tamamlandı. 5 Ocak 1910 tarihinde görevinden ayrıldı. Hüdavendigar Vilayeti Maarif Müdürlüğü 10 Ocak 1910 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezaretine bilgi verdi. Hasan Hilmi Efendi'nin yerine Bolvadin Erkek Rüşdiye Mektebi muallim-i evveli Hüseyin Hilmi Efendi'nin terfien atadığını bildirdi⁴³. Yeni muallim-i evvel Hüseyin Hilmi Efendi 22 Ocak 1910 tarihinde mektepte görevine başladı. Maaşı Bolvadin'de 400 kuruş olduğu hâlde terfien atandığı için Uşak'ta 500 kuruş maaş aldı⁴⁴. Hüseyin Hilmi Efendi, Uşak'ta Mülkî İdâdî Mektebinin açılması üzerine erkek rüşdiye mektebinin kapatıldığı Eylül 1914 tarihine kadar muallim-i evvelik görevine devam etti.

1. Balkan Harbi sebebiyle yaşanan işgal sebebiyle İstanbul'a gelmek zorunda kalan Malkara Erkek Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evveli Hafız Zekeriya Efendi 27 Şubat 1913 tarihinde kararnameyle 500 kuruş maaşla mektebe muallim-i evvel muavini olarak atandı⁴⁵. Ancak Uşak'taki görevi kısa sürdü. 13 Ekim 1913 tarihinde Maarif-i

39 BOA, Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Belgeleri (DH.MUI), 52-2/25, 5 Ra 1328/17 Mart 1910, lef 2.

40 BOA, MFİBT, 246/89, 28 N 1327/13 Ekim 1909, lef 1; BOA, MFİBT, 245/34, 13 N 1327/28 Eylül 1909, lef 1. Azmi Bey 6 Kasım 1909 tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderdiği devr ve teftiş raporunda da konuyla ilgili bilgilere yer verdi (BOA, DH.MUI, 52-2/25, 5 Ra 1328/17 Mart 1910, lef 2).

41 Biray Çakmak, "Modernleşen Osmanlı Taşrasında Maârif: Uşak Kasabası'nda Açılan Özel Okullar", *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7/14, 2012, s. 51-57.

42 BOA, MFİBT, 222/1, 17 M 1327/8 Şubat 1909, lef 1.

43 BOA, MFİBT, 257/59, 3 M 1328/15 Ocak 1910, lef 1.

44 BOA, MFİBT, 251/100, 22 Za 1327/5 Aralık 1909, lef 2.

45 BOA, MFİBT, 415/30, 22 Ra 1331/1 Mart 1913, lef 1-2; BOA, MFİBT, 435/69, 16 B 1331/21

Umumiye Nezaretine, boş bulunan Hayrabolu Erkek Rüşdiye Mektebi Muallim-i Evvelliğine atanmak istediğini telgrafla bildirdi. Maarif-i Umumiye Nezareti 20 Ekim 1913 tarihinde Hüdavendigâr Vilayeti Maarif Müdürlüğüne muallimlerin atama yetkisi maarif müdürlerine verildiği için Hafız Zekeriya Efendi'nin Edirne Vilayeti Maarif Müdürlüğüne başvurması gerektiğini bildirdi⁴⁶. Neticede Hafız Zekeriya Efendi tayini sebebiyle 1914 yılında Uşak'taki görevinden ayrıldı⁴⁷.

b. Muallim-i Saniler

Muallim-i sani, muayyen günlerde açılışından kapanışına kadar mektepte hazır bulunurdu. Derse başlamadan öğrencilerin yoklamasını yapar, gelmeyen talebenin ismini esame defterine işaretlerdi. Derse başlamadan önce bir önceki dersle ilgili talebeye sorular sorar, verdikleri cevapların derecesine göre jurnaldeki isimlerinin karşısına âlâ, evsat ve edna olarak işaret koyardı. Muallim-i evvelin mazereti sebebiyle mektebe gelemediği zamanda kendisine vekalet ederdi⁴⁸.

Hüdavendigâr vilayeti 1873 yılında Maarif-i Umumiye Nezaretine mektepteki talebe sayısının elliye geçtiğini, mektebin muallim-i evvelle idaresinin imkânsız hale geldiğini, muallim-i sani atanması gerektiğini bildirdi. Talebi görüşen Maarif Meclisi, mektebin 1872 yılında açıldığı, muallim-i sani tayininin sınıf sayısının artmasına bağlı olduğu gerekçeleriyle muallim-i evvelle idare edilmesi gerektiğine karar verdi. Maarif-i Umumiye Nezareti 24 Eylül 1873 tarihinde Hüdavendigâr vilayetine konuyla ilgili bilgi verdi⁴⁹. Böylece mektebe muallim-i sani atanmasına yönelik ilk teşebbüs akamete uğradı. Hüdavendigâr vilayeti Ocak 1876 tarihinde ise Maarif-i Umumiye Nezaretine mektepteki talebe sayısının arttığını, mektebin muallim-i evvelle idaresinin mümkün olmadığını, yapılan imtihanda ehliyet ve liyakati anlaşılan Hüseyin Hüsnü Efendi'nin 13 Kasım 1875 tarihinden itibaren vekaleten mektebe muallim-i sani atandığını, maaş tahsis edilerek asaletinin tasdik edilmesi gerektiğini bildirdi. Evrakı görüşen Maarif Meclisi 13 Kasım 1875 tarihinden itibaren Hüseyin Hüsnü Efendi'nin asaletinin tasdik edilmesine, Maarif

Haziran 1913.

46 BOA, MF.İBT, 460/51, 19 Za 1331/20 Ekim 1913, lef 1-2.

47 BOA, MF.İBT, 439/53, 3 Ş 1331/8 Temmuz 1913, lef 2; BOA, MF.İBT, 444/22, 24 Ş 1331/29 Temmuz 1913, lef 1.

48 "25 C 1287/22 Eylül 1870 Tarihli Umum Mekatib-i Rüşdiyenin Nizamname-i Dahilisi", s. 251-252.

49 BOA, MFMKT, 13/1, 1 Ş 1290/24 Eylül 1873, lef 1. Bu yıllarda dersler tek sınıfta yapıldığı için açılış iki yılı geçmeyen erkek rüşdiye mekteplerine usulen bir muallim atanmaktaydı (BOA, MFMKT, 2/7, 16 R 1289/23 Haziran 1872, lef 1).

Bütçesi'nden 310 kuruş maaş tahsis edilmesi gerektiğine karar verdi. Maarif-i Umumiye Nezareti 10 Şubat 1876 tarihinde gereğini Sadaret'e bildirdi. Sadaret'in 20 Şubat 1876 tarihinde Mabeyn-i Hümayun Başkıtabeti'ne yazdığı arz tezkiresi üzerine 21 Şubat 1876 tarihinde gerekli olan irade-i seniyye çıktı⁵⁰. Sadaret 28 Şubat 1876 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezareti ile Maliye Nezaretine gereğini yapmalarını emretti⁵¹. Mektebe atanan ilk muallim-i sani olan Hüseyin Hüsnü Efendi medrese mezunuydu. Denizli Sancağı'nın Çal kazasındaki Sırlıklı köyünde 1838 yılında doğdu⁵². Bu sebeple Sırlıklı lakabıyla da tanındı. Uşak'ta görev yaptığı süre zarfında Hacı Hızır Mahallesi'nde ikamet etti⁵³. Mali krizler sebebiyle zamanla maaşı düştü. Emeklilik işlemlerinin devam ettiği 5 Aralık 1909 tarihinde maaşı 200 kuruştu⁵⁴.

Hüseyin Hüsnü Efendi Maarif Meclisinin 8 Haziran 1905 tarihli kararıyla Eskişehir Erkek Rüşdiye Mektebine 250 kuruş maaş ve becayişle tayin edildi. Bu becayiş, Hüseyin Hüsnü Efendi'den ziyade Eskişehir Erkek Rüşdiye Mektebindeki muallim-i saninin muallim-i evvel ile yaşadığı sorunlardan kaynaklandı. Ancak itirazı üzerine Maarif Meclisinin 16 Ekim 1905 tarihli kararıyla Eskişehir'e tayininden vaz geçildi⁵⁵. Yaş haddinden emekli edildiği Ocak 1910 tarihine kadar Uşak'ta muallim-i sani olarak çalıştı. Tekaüde sevk edilmesinde Hüdavendigâr Vilayeti Valisi Azmi Bey'in idari tasarruf ve talebi etkili oldu. Azmi Bey, ileri yaşı sebebiyle Tensikat Kanunu'nun 12. maddesi gereğince emekli edilmesi gerektiğini 22 Eylül 1909 tarihinde telgrafla Maarif-i Umumiye Nezaretine bildirdi.⁵⁶ Bu esnada Uşak ahalisinden Alaiyelizade Ali Rıza Efendi de 16 Ekim 1909 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezaretine ileri yaşı sebebiyle yerine muktedir bir muallim-i sani atanması gerektiğini bildirdi.⁵⁷ Neticede Hüdavendigâr vilayeti Tensik Komisyonu, Hüseyin Hüsnü Efendi'yi Tensikat Kanunu'nun 12. maddesi gereğince

50 BOA, İrade Dahiliye (İ.DH), 717/50092, 24 M 1293/20 Şubat 1876, lef 2, lef 4.

51 BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası Ayniyat Defterleri (BEOAYN.d...), no. 1073, 21 S 1295/24 Şubat 1878, s. 44.

52 BOA, MF.İBT, 251/100, 22 Za 1327/5 Aralık 1909, lef 2.

53 BOA, MF.MKT, 278/15, 28 S 1313/20 Ağustos 1895, lef 6.

54 BOA, MF.İBT, 251/100, 22 Za 1327/5 Aralık 1909, lef 2.

55 BOA, MF.MKT, 871/2, 17 Ca 1323/20 Temmuz 1905; BOA, MF. İBT, 164/93, 6 Ca 1323/9 Temmuz 1905, lef 1.

56 BOA, MF.İBT, 246/89, 28 N 1327/13 Ekim 1909, lef 1.

57 BOA, MF.İBT, 247/16, 1 L 1327/16 Ekim 1909, lef 1.

emekliye sevk etti.⁵⁸ Ocak 1910 tarihinde mektepteki görevinden ayrıldı. Yerine Mehmet Hilmi Efendi muallim-i sani atandı⁵⁹. Mehmet Hilmi Efendi 8 Temmuz 1913 tarihinde mektepteki görevine hala devam etmekteydi⁶⁰.

c. Muallim-i Salisler

Muallim-i salis, mektepteki talebe sayısının artmasına bağlı olarak tayin edilir, muallim-i sani gibi derse girerdi. Diğer muallimler gibi yıl sonu imtihanlarında heyet-i mmeyyize azası olarak yer alırdı. 1894 yılında mektepteki talebe sayısı arttı. Muallim-i Evvel Hasan Hilmi Efendi ve Muallim-i Sani Hüseyin Hüsnü Efendi tedrisata yetişememeye başladı. Bu sebeple Muallim-i Evvel Hasan Hilmi Efendi Uşak Kaymakamlığına mektepte muallim-i salise ihtiyaç duyulduğunu bildirdi. Kaymakamlık evrakı gereği yapmak üzere Kaza Maarif Komisyonuna havale etti. Bu arada Uşak Erkek Rüşdiye Mektebinden 1879 yılında mezun olan Sırıklızade Mehmet şükrü Efendi muallim-i salis atanmak için müracaatta bulundu. İmtihanı 13 Ocak 1895 tarihinde Uşak'ta yapıldı. Yapılan imtihanında Arapça, Arapça tercüme, Farsça, Farsça tercüme, hesap, coğrafya, hendese, tarih-i umumı ve Osmanı, yazı derslerinden tam puan almayı bařardı⁶¹. Uşak Kaymakamlığı 13 Ocak 1895 tarihinde kendisini vekaleten muallim-i salis atayarak mektepte göreve başlattı. Kaza İdare Meclisi mazbatası ile imtihan evrakını Kütahya Mutasarrıflığı vasıtasıyla Hüdavendigar vilayetine gönderdi. Hüdavendigar vilayetinde evrakta bazı eksiklikler tespit edildi. Bu sebeple evrak Kütahya Mutasarrıflığına iade edildi. Kısa süre sonra Kütahya Mutasarrıflığı evraktaki eksiklikleri gidererek tekrar Hüdavendigar vilayetine gönderdi. İlaveten Sırıklızade Mehmet şükrü Efendi'ye 240 kuruş maaş tahsis edilmesine Kaza Maarif Komisyonunda karar verildiğini, işe başlama tarihinden itibaren maaşının ödenmesi gerektiğini Hüdavendigar vilayetine bildirdi. Hüdavendigar Vilayeti 4 Temmuz 1895 tarihinde evrakı Maarif-i Umumiye Nezaretine göndererek gereğinin yapılmasını istedi. Evrakın havale edildiği Mekatib-i Rüşdiye İdaresi 29 Temmuz 1895 tarihinde 1893 yılından itibaren imtihan-ı umumı cetvelleri gönderilmediği için mektepteki talebe sayısının bilinemediğini, mektepte muallim-i evvel, muallim-i sani ve hüsn-i hatt muallimi görev yaptım, muallim-i salis tayinine ihtiyaç olmadım, mevcut muallimlerle eğitim-öğretime devam edilmesine dair Hüdavendigar vilayetine bilgi verilmesi

58 BOA, MEİBT, 257/59, 3 M 1328/15 Ocak 1910, lef 1.

59 BOA, MEİBT, 333/47, 27 B 1329/24 Temmuz 1911.

60 BOA, MEİBT, 439/53, 3 ř 1331/8 Temmuz 1913, lef 2.

61 BOA, MEMKT, 278/15, 28 S 1313/20 Ağustos 1895, lef 2.

gerektiğini belirtti. Maarif-i Umumiye Nezareti 20 Ağustos 1895 tarihinde Hüdavendigâr vilayetine konuyla ilgili bilgi verdi⁶². Kısaca Sırkılızade Mehmet Şükrü Efendi'nin asaleti nezaretçe tasdik edilmedi⁶³. Yaklaşık bir buçuk yıl sonra Kütahya Mutasarrıfı, Hüdavendigâr vilayetine, nezaretçe 13 Mart 1897 tarihinden itibaren mektebe 150 kuruş maaşla muallim-i salis tayin edilmesine karar verilerek Uşak Ziraat Bankası'na tahsisat gönderildiğini, Sırkılızade Mehmet Şükrü Efendi'nin muallim-i salis atanması gerektiğini tekrar bildirdi. Bunun üzerine Hüdavendigâr Vilayeti 6 Haziran 1897 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezaretine bilgi verdi. Evrakın havale edildiği Mekatib-i Rüşdiye İdaresi 24 Haziran 1897 tarihinde 20 Ağustos 1895 tarihli tahriratta bulunması gereken imtihan evrakını iade etmesini Evrak Kalemine bildirdi⁶⁴. Ancak kısa süre sonra mektep talebe sayısı dikkate alınarak Mehmet Şükrü Efendi'nin asaleten muallim-i salis tayini ikinci kez uygun bulunmadı. Mektepteki talebe sayısı arttığında muallim-i salis atanmasına karar verildi. Nitekim 1904 yılında mektepteki talebe sayısı arttığı için muallim-i salisliğe Bursa'da yapılan imtihanda talipler arasında başarılı bulunan Haşim Efendi vekaleten atandı. Hüdavendigâr Vilayeti Maarif Müdürlüğü 10 Mart 1904 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezaretine Haşim Efendi'nin Uşak'a gönderildiğini, asaletin tasdik edilmesi gerektiğini bildirdi. Evrakın havale edildiği Mekatib-i Rüşdiye İdaresi 10 Mart 1904 tarihinde mektep muallim-i salisliği için 150 kuruş muhassas maaş bulunduğunu, imtihan evrakına göre Haşim Efendi'nin iktidarı yeterli görüldüğü takdirde asaletin tasdik edilmesi için evrakın Maarif Meclisine gönderilmesi gerektiğini belirtti⁶⁵. Kısa süre sonra Maarif Meclisi Haşim Efendi'nin muallim-i salisliğe 150 kuruş maaşla asaleten atanmasına karar verdi. Haşim Efendi 1907 yılına kadar mektepte görev yaptı⁶⁶. Bu arada 1904 yılı içinde Tensikat Kararnamesi ile taşra rüşdiye mekteplerindeki muallim-i salislikler kaldırıldı. Görevdeki muallim-i salislerin maaşlarının görevleri sona erdiğinde kesilmesine karar verildi⁶⁷. Bu sebeple Haşim Efendi'den sonra mektebe başka muallim-i salis atanmadı.

62 BOA, MEMKT, 278/15, 28 S 1313/20 Ağustos 1895, lef 7-8.

63 1895 yılında mektepte 133 talebe vardı (HVS, H 1313/M 1895-1896, s. 130).

64 BOA, MEMKT, 278/15, 28 S 1313/20 Ağustos 1895, lef 9.

65 BOA, MEİBT, 145/68, 22 Z 1321/10 Mart 1904, lef 1.

66 BOA, MEİBT, 155/53, 13 Za 1322/19 Ocak 1905, lef 3; BOA, MEİBT, 159/66, 10 S 1323/16 Nisan 1905, lef 1-2; BOA, MEİBT, 164/26, 25 Ca 1323/28 Temmuz 1905, lef 2; HVS, H 1322/M 1904-1905, s. 217; HVS, H 1323/M 1905-1906, s. 225.

67 BOA, MEMKT, 789/37, 19 R 1322/3 Temmuz 1904, lef 3; BOA, MEMKT, 791/25, 3 Ca 1322/16 Temmuz 1904, lef 2; BOA, MEMKT, 791/63, 5 Ca 1322/18 Temmuz 1904, lef 1-2.

d. Rika/Sülüs/Hüsn-i Hatt/Hutut/Yazı Muallimleri

Sülüs ve rika yazılarını talim ettirmek maharet ve kabiliyet gerektirdiği için rüşdiye mekteplerine ayrıca sülüs ve rika (hüsn-i hatt) muallimleri atandı. Hüsn-i hatt muallimleri, elyazısı örnekleri Maarif-i Umumiye Nezaretinde elverişli bulunduğu takdirde asaleten atandı. Sülüs ve rika dersleri, elyazısı örnekleri yeterli görülen muallim-i evvelerle saniler ya da kaza tahrirat kâtipleri/refikleri tarafından ilave memuriyet olarak verildi. Mektebe atanan ilk rika muallimi İsmail Hakkı Efendi idi. İsmail Hakkı Efendi Temmuz 1874 tarihine kadar görev yaptı⁶⁸. Hüdavendigâr Vilayeti Ağustos 1874 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezaretine 80 kuruş maaşla Mehmet Sadık Efendi'nin vekaleten rika muallimi tayin edildiğini, asaletinin tasdik edilmesi gerektiğini bildirdi. Evrakın havale edildiği Maarif Meclisi kısa süre sonra Mehmet Sadık Efendi'nin asaletini tasdik etti⁶⁹. Mehmet Sadık Efendi mektepte yaklaşık bir buçuk yıl görev yaptı. 13 Ocak 1876 tarihinden itibaren yerine vekaleten Hüseyin Efendi atandı. Hüdavendigâr vilayeti Hüseyin Efendi'nin elyazısı örneğini 19 Haziran 1876 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezaretine gönderdi. Evrakını müzakere eden Maarif Meclisi asaletini tasdik etti⁷⁰. Ancak Hüseyin Efendi kısa süre sonra görevinden istifa etti. 13 Temmuz 1876 tarihinden itibaren yerine Abdurrahman Efendi vekaleten atandı. Hüdavendigâr vilayeti 29 Ekim 1876 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezaretine Abdurrahman Efendi'nin elyazısı örneğini göndererek asaletinin tasdik edilmesini istedi. Evrakın havale edildiği Maarif Meclisi elyazısı örneğini temeşşüke elverişli buldu. 13 Temmuz 1876 tarihinden itibaren asaletini tasdik etti⁷¹. Abdurrahman Efendi mektepteki görevine 1881 yılına kadar devam etti⁷². 1881 yılında rika muallimliğine kaza tahrirat kâtibi refiki İsa Talat Efendi asaleten tayin edildi⁷³. 1890 yılında İsa Talat Efendi başka kazaya atandı. Bu sebeple yerine 7 Ağustos 1890 tarihinde kaza tahrirat kâtibi refiki Ali Muzaffer Efendi vekaleten tayin edildi⁷⁴. Uşak Kaymakamlığı, evrakını asaletinin tasdik edilmesi için Kütahya Mutasarrıflığı vasıtasıyla Hüdavendigâr vilayetine gönderdi. Hüdavendigâr vilayeti de 19 Ekim 1890 tarihinde gereğini Maarif-i

68 BOA, MEİBT, 8/113, 21 B 1293/12 Ağustos 1876, s. 50.

69 BOA, MEMKT, 20/11, 19 B 1291/1 Eylül 1874, lef 1.

70 BOA, MEMKT, 40/11, 25 C 1293/18 Temmuz 1876, lef 1-2.

71 BOA, MEİBT, 9/33, 8 Za 1293/25 Kasım 1876, lef 1.

72 HVS, H 1296/M 1879, s. 169; HVS, H 1297/M 1880, s. 149.

73 HVS, H 1305/M 1887-1888, s. 97; HVS, H 1306/M 1888-1889, s. 230.

74 BOA, MEİBT, 25/99, 20 Z 1307/7 Ağustos 1890, lef 1.

Umumiye Nezaretine bildirdi. Ancak evrakın havale edildiği Mekatib-i Rüşdiye İdaresi 27 Ekim 1890 tarihinde Ali Muzaffer Efendi'nin elyazısı örneğini temesşü-ke elverişli bulmadı. Mektep muallimleri ile hattları güzel diğer taliplerin tasdikli elyazısı örneklerini göndermesine dair Hüdavendigâr vilayetine tahrirat yazılması gerektiğini belirtti⁷⁵. Bu arada rika muallimliğine mahallince tekrar Uşak'a dönen İsa Talat Efendi atandı⁷⁶. İsa Talat Efendi 1895 yılında işlerinin yoğunluğunu gerekçe göstererek görevinden ayrıldı. Bu sebeple Kaza İdare Meclisi, yerine iktidarı imtihanla yeterli görülen tahrirat kâtibi refiki Abdullah Vecdi Efendi'yi seçti. El-yazısı örneğini 8 Mayıs 1895 tarihinde tasdik etti. Hüdavendigâr Vilayeti 1 Temmuz 1895 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezaretine evrakını gönderdi. Mekatib-i Rüşdiye İdaresi 9 Temmuz 1895 tarihinde Muallim-i Evvel Hasan Hilmi Efendi'nin rika hattı bulunduğu takdirde ilaveten rika muallimliği yapmasının uygun olduğunu, tasdikli elyazısı örneğini göndermesine dair Hüdavendigâr vilayetine emirname yazılması gerektiğini belirtti. Maarif-i Umumiye Nezareti 30 Temmuz 1895 tarihinde gereğini Hüdavendigâr vilayetine bildirdi⁷⁷. Ancak Hasan Hilmi Efendi'nin elyazısı örneği yeterli görülmediği için ataması yapılamadı. Bu sebeple rika muallimliğine İsa Talat Efendi tekrar tayin edildi⁷⁸. 13 Mart 1897 tarihinden itibaren rika ve sülüs muallimlikleri birleştirildi. İsa Talat Efendi'nin rika hattının aksine sülüs hattında mahareti olmadığı görüldü. Yarım maaşla rika muallimliğine devam etmesine, sülüs muallimliğine başkasının atanmasına karar verildi. Ancak bu esnada İsa Talat Efendi, Gediz Mal Müdürlüğü Muavinliği'ne atanması sebebiyle Uşak'tan ayrıldı. Rika muallimliği tekrar açıkta kaldı. Bunun üzerine rika ve sülüs hattlarında mahareti olduğu anlaşılan Hamidzade Abdurrahman Efendi 27 Mayıs 1897 tarihinden itibaren vekaleten hüsn-i hatt muallimi atandı. Uşak Kaymakamlığı, elyazısı örneklerini Kütahya Mutasarrıflığı vasıtasıyla Hüdavendigâr vilayetine gönderdi. Hüdavendigâr Vilayeti Maarif Müdürlüğü 29 Temmuz 1897 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezaretine asaletinin tasdik edilmesi gerektiğini bildirdi. Evrakın havale edildiği Mekatib-i Rüşdiye İdaresi 11 Ağustos 1897 tarihinde mektepte hüsn-i hatt muallimi olarak İsa Talat Efendi'nin görüldüğünü, öncelikle İsa Talat Efendi'nin görevinden ayrılma sebebini bildirmesine dair Hüdavendigâr Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tahrirat yazılması gerektiğini beyan etti. Maarif-i

75 BOA, MFMKT, 122/65, 13 Ra 1308/27 Ekim 1890, lef 1.

76 HVS, H 1310/M 1892-1893, s. 98; HVS, H 1311/M 1893-1894, s. 197; HVS, H 1312/M 1894-1895, s. 264.

77 BOA, MFMKT, 275/55, 7 S 1313/30 Temmuz 1895, lef 1-3.

78 HVS, H 1313/M 1895-1896, s. 325; HVS, H 1314/M 1896-1897, s. 259.

Umumiye Nezareti 21 Ağustos 1897 tarihinde Hüdavendigâr Vilayeti Maarif Müdürlüğüne gereğini emretti⁷⁹. Hüdavendigâr Vilayeti Maarif Müdürlüğü Maarif-i Umumiye Nezaretine İsa Talat Efendi tayinle Gediz'e gittiği için hüsn-i hatt muallimliğine Hamidzade Abdurrahman Efendi'nin vekaleten atandığını, görevine yarım maaşla devam ettiğini, asaletinin tasdik edilmesi gerektiğini bildirdi. Bu esnada İsa Talat Efendi Gediz'den tekrar Uşak'a tayin edildi. Bunun üzerine İsa Talat Efendi 2 Temmuz 1898 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezaretine takdim ettiği arzuhalde mektep hüsn-i hatt muallimliğine tekrar atanmak istediğini ifade etti. Arzuhalin havale edildiği Mekatib-i Rüşdiye İdaresi ile Muhasebe-i Maarif-i Umumiye konuyla ilgili Hüdavendigâr vilayetinden bilgi istenmesi gerektiğini beyan etti. Bunun üzerine Maarif-i Umumiye Nezareti, Hüdavendigâr Vilayeti Maarif Müdürlüğünden bilgi istedi. Hüdavendigâr Vilayeti Maarif Müdürlüğü 24 Ağustos 1898 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezaretine tekrar vekaleten görevine devam eden Hamidzade Abdurrahman Efendi'nin asaletinin tasdik edilmesi gerektiğini bildirdi. Evrakı inceleyen Mekatib-i Rüşdiye İdaresi 17 Eylül 1898 tarihinde Hüdavendigâr Vilayeti Maarif Müdürlüğünün 29 Temmuz 1897 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezaretine gönderdiği tahriratta İsa Talat Efendi'nin görevinden ayrılma sebebini açıklamadığını, hüsn-i hatt muallimliğine seçilen Hamidzade Abdurrahman Efendi'nin elyazısı örneklerini göndermek suretiyle asaletinin tasdik edilmesini istediğini, evrakın Maarif Meclisinde görüşülmesi gerektiğini belirtti. Bunun üzerine Maarif Meclisi 5 Ekim 1898 tarihinde Hamidzade Abdurrahman Efendi'nin daha önce gönderilen elyazısı örneklerinin yeterli olmadığına, İsa Talat Efendi'nin sülüs yazısının bulunmadığına, sülüs yazısı temesşüke elverişli diğerini seçerek tasdikli elyazısı örnekleri ile tercüme-i hal varakasını göndermesine dair Hüdavendigâr Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tahrirat yazılması gerektiğine karar verdi. Bu sebeple Maarif-i Umumiye Nezareti 25 Ekim 1898 tarihinde gereğini Hüdavendigâr Vilayeti Maarif Müdürlüğüne emretti. Hüdavendigâr Vilayeti Maarif Müdürlüğü 10 Ocak 1899 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezaretine hüsn-i hatt muallimliğine İsa Talat Efendi'nin vekaleten seçildiğini, tasdikli elyazısı örnekleri ile tercüme-i hal cüzdanı suretinin gönderildiğini, asaletinin süratle tasdik edilmesi gerektiğini bildirdi. Evrakı müzakere eden Maarif Meclisi 28 Şubat 1899 tarihinde İsa Talat Efendi'nin asaletini tasdik etti. Maarif-i Umumiye Nezareti 11 Nisan 1899 tarihinde Hüdavendigâr Vilayeti Maarif Müdürlüğüne bilgi verdi⁸⁰. Böylece hüsn-i hatt muallimliğine İsa Talat Efendi asaleten

79 BOA, MEMKT, 367/49, 21 Ra 1315/20 Ağustos 1897, lef 1-3.

80 BOA, MEMKT, 367/49, 21 Ra 1315/20 Ağustos 1897, lef 4-7.

tekrar atandı⁸¹. İsa Talat Efendi Eylül 1902 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezaretinden hacca gitmek için izin aldı. Gerekli iznin verilmesi üzerine 8 Ekim 1902 tarihinde mektepteki görevinden ayrıldı. Yerine vekil bıraktığı Ali Şükrü Efendi 14 Ekim 1902 tarihinde mektepte görevine başladı⁸². Hacdan dönen İsa Talat Efendi 1903 yılında görevine yeniden başladı. Böylece Ali Şükrü Efendi'nin vekaleti sona erdi⁸³. 1861 yılında doğan Hacı İsa Talat Efendi⁸⁴ mektepteki görevine uzun yıllar devam etti⁸⁵. 8 Temmuz 1913 tarihinde 100 kuruş maaşla hüsn-i hatt muallimliği-ne hala devam etmekteydi⁸⁶.

e. Mubassır

Mubassır, talebenin mektepte hal ve hareketlerine nezaret ederdi. Adaba aykırı bir durum gördüğünde muallim-i evvele bilgi verirdi. Dershaneleri dolaşarak dikkatini talebenin üzerinden ayırmazdı⁸⁷. 1894 yılında mektepte talebe sayısı arttığı için mubassır tayinine ihtiyaç duyuldu. Muallim-i Evvel Hasan Hilmi Efendi gereğini Uşak Kaymakamlığına bildirdi. Kaza Maarif Komisyonu 150 kuruş maaşla Hafız İsmail Hakkı Efendi'yi mubassır seçti. Kendisini 13 Ocak 1895 tarihinde vekaleten görevine başlattı. Uşak Kaymakamlığı gereğini Kütahya Mutasarrıflığı vasıtasıyla Hüdavendigâr vilayetine bildirdi. Hüdavendigâr vilayeti 4 Temmuz 1895 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezaretine bilgi verdi. Evrakın havale edildiği Mekatib-i Rüşdiye İdaresi 29 Temmuz 1895 tarihinde 1893 yılından itibaren imtihan-ı umumî cetveli gönderilmediği için mektepteki talebe sayısının bilinemediğini, mevcut talim heyeti dikkate alındığında mubassır tayinine ihtiyaç olmadığını belirtti. Maarif-i Umumiye Nezareti 20 Ağustos 1895 tarihinde Hüdavendigâr vilayetine konuyla ilgili bilgi verdi⁸⁸. Neticede Hafız İsmail Hakkı Efendi'nin vekaleten mubassırlık görevi sona erdi.

81 HVS, H 1316/M 1898-1899, s. 168.

82 BOA, MFİBT, 129/71, 5 L 1320/5 Ocak 1903, lef 1.

83 HVS, H 1321/M 1903-1904, s. 237.

84 BOA, MFİBT, 251/100, 22 Za 1327/5 Aralık 1909, lef 2.

85 HVS, H 1322/M 1904-1905, s. 217; HVS, H 1323/M 1905-1906, s. 225; HVS, H 1324/M 1906-1907, s. 420; HVS, H 1325/M 1907-1908, s. 496; BOA, MFİBT, 155/53, 13 Za 1322/19 Ocak 1905, lef 3; BOA, MFİBT, 159/66, 10 S 1323/16 Nisan 1905, lef 1-2; BOA, MFİBT, 164/26, 25 Ca 1323/28 Temmuz 1905, lef 2; BOA, MFİBT, 333/47, 27 B 1329/24 Temmuz 1911.

86 BOA, MFİBT, 439/53, 3 Ş 1331/8 Temmuz 1913, lef 2.

87 "25 C 1287/22 Eylül 1870 Tarihli Umum Mekatib-i Rüşdiyyenin Nizamname-i Dahilisi", s. 255.

88 BOA, MFMKT, 278/15, 28 S 1313/20 Ağustos 1895, lef 7-8.

f. Ziraat Muallimi

Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti 1901 yılından itibaren vilayet, sancak ve kaza merkezlerine modern ziraat usullerini yaygınlaştırmak, ziraatın teorik ve uygulamalı kurallarını ahaliye anlatmak için ziraat ameliyat mektepleri mezunlarından ziraat muallimleri tayin etmeye bařladı⁸⁹. 1902 yılında tadil edilen rüşdiye mektepleri müfredatına da haftada 2 saat ziraat dersi kondu. Bu dersi, ziraat muallimlerinin vermesine karar verildi. Bu çerçevede 1902 yılında Uşak'a ziraat muallimi olarak Mahfi Efendi atandı. Mahfi Efendi, ahaliye modern tarıma dair konferanslar verdiği gibi mektepteki ziraat dersine girdi. Mahfi Efendi kısa süren memuriyetinde ilaveten Kaza Maarif Komisyonu Kâtipliği de yaptı⁹⁰. 1904 yılına kadar görevinde kaldı⁹¹. 1904 yılında müfredatta yapılan değişlikle ziraat dersi kaldırıldı.

g. Bevvablar/Hademeler

Bevvab, mektepte hazır bulunur, talebe dağıldıktan sonra mektebin temizliğini yapardı. Mektep kapısını vaktinde aar, kapı önünde bekler, muallim-i evvel izin vermedikçe talebenin dışarı çıkmasına engel olurdu. Ayrıca talebenin ayakkabı ve eşyasını marka vererek korurdu⁹². Maarif Meclisinin 12 Ekim 1872 tarihli kararıyla mahallince seçilerek atanacak bevvaba maarif bütçesinden 80 kuruş maaş tahsis edildi⁹³. Mektebe ilk defa Ahmet Ağa bevvab atandı. Ahmet Ağa 13 Temmuz 1874 tarihinde görevine devam etmekteydi⁹⁴. Mektepte 1888-1889 yıllarında Osman Ađa⁹⁵, 1893-1898 yılları arasında Abdullah Ađa⁹⁶, 1899 yılında Hasan

89 1901 yılı sonunda Gemlik kazasına 750 kuruş maaşla Belçika Ziraat Mektebinden mezun olup ifteler iftlik-i Hümayunu'nda ziraat memurluğu da yapan Pavlus İstimadiyadis Efendi, Pazarköy kazasına 500 kuruş maaşla Halkah Ziraat Mektebinden mezun olan Bünyamin Efendi ziraat muallimi atandı (*Hüдавendiđar* gazetesi, no. 1978, 9 ř 1319/21 Kasım 1901).

90 HVS, H 1320/M 1902-1903, s. 227, 229.

91 HVS, H 1321/M 1903-1904, s. 231-234, 237.

92 “25 C 1287/22 Eylül 1870 Tarihli Umum Mekatib-i Rüşdiyenin Nizamname-i Dahilisi”, s. 255-256.

93 BOA, MFMKT, 6/20, 8 ř 1289/12 Ekim 1872.

94 BOA, MEİBT, 8/113, 21 B 1293/12 Ağustos 1876, s. 50.

95 HVS, H 1306/M 1888-1889, s. 230.

96 HVS, H 1311/M 1893-1894, s. 197; HVS, H 1315/M 1897-1898, s. 249.

Ağa⁹⁷, 1900 yılında Ali Efendi⁹⁸, 1901 yılında Abdullah Ağa⁹⁹, 14 Mart 1902-13 Mart 1905 tarihleri arasında Ali Ağa bevvab olarak görev yaptı¹⁰⁰.

3. Mektebin Evrak ve Talebenin Ders Kitabı ile Diğer İhtiyaçlarının Temini

Mektepte ihtiyaç duyulan demirbaş, esamî, devam ve masarîf-i müteferrika defterleri, jurnal varakaları, hülâsa, imtihan-ı umumî ve ders cetvelleri ile Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Umum Mekatib-i Rüşdiye Nizamname-i Dahilisi, ders kitapları ile risaleler, yerküre ile haritalar genelde Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından gönderildi. Nitekim Muallim-i Evvel Hasan Hilmi Efendi'nin talebi üzerine 1873 yılında Maarif-i Umumiye Nezareti mektep talebesine otuzar tane Dürr-i Yekta, Emsile, Bina, Maksud, Avamil, Talim-i Farisî, Kavaid-i Farisî, Gülistan, Coğrafya Risalesi, Muhtasar Hesap Risalesi, İzhar, Mukaddimetü'l-Hesap, Vezaif-i Etfal, Risale-i Selase, Medhal-i Kavaid ve Nasihatü'l-Hükema gönderdi. Maarif-i Umumiye Nezareti aynı zamanda mektebe birer tane Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile Mekatib-i Rüşdiye Nizamnamesi, on iki tane jurnal varakası, altı tane hülâsa cetveli, birer tane hülâsa cetveli nümunesi, imtihan cetveli nümunesi ile ders cetveli gönderdi. Maarif-i Umumiye Nezareti 4 Mart 1873 tarihinde Hüdavendigâr vilayetine konuyla ilgili bilgi verdi¹⁰¹. 16 Mart 1873 tarihinde de Gemlik Kaymakamlığına, Uşak'taki rüşdiye mektebi talebesi için ihtiyaç duyulan kitap ve risalelerin vapura teslim edilerek gönderildiğini, Hüdavendigâr vilayetine ulaştırılarak bilgi verilmesi gerektiğini bildirdi¹⁰². Maarif-i Umumiye Nezareti 21 Mart 1873 tarihinde de Muallim-i Evvel Hasan Hilmi Efendi'ye kitap ve risalelerin 4 Mart 1873 tarihinde Hüdavendigâr vilayetine gönderildiğine, ulaşmadığı takdirde vilayetten istenmesi gerektiğine dair bilgi verdi¹⁰³. Maarif-i Umumiye Nezareti Aralık 1873 ve Mayıs 1875 tarihlerinde de Maarif Kütüphanesi¹⁰⁴ mevcudundan

97 HVS, H 1316/M 1898-1899, s. 168.

98 HVS, H 1317/M 1899-1900, s. 219.

99 HVS, h. 1318/M 1900-1901, s. 221.

100 BOA, MEİBT, 129/53, 22 N 1320/23 Aralık 1902; BOA, MEİBT, 159/66, 10 S 1323/16 Nisan 1905, lef 1-2.

101 BOA, MEMKT, 9/46, 4 M 1290/4 Mart 1873.

102 BOA, MEMKT, 9/133, 16 M 1290/16 Mart 1873.

103 BOA, MEMKT, 10/12, 21 M 1290/21 Mart 1873.

104 Maarif Kütüphanesi için bk. Bahri Ata, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)", *Tarihîn Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1, 2009, s. 30-33.

mektep talebesinin ihtiyaç duyduğu kitap ve risaleleri Hüdavendigar vilayetine gönderdi¹⁰⁵. Maarif-i Umumiye Nezareti sonraki yıllarda da mektepteki talebenin ihtiyacı olan ders kitapları ile risaleleri göndermeye devam etti.

27 Ağustos 1894 tarihinde Uşak'ta meydana gelen büyük yangında birçok bina ve hane yanında mektep binası da yandı¹⁰⁶. Mektepte coğrafya ve tarih derslerinde kullanılan haritalarla yer küreler kullanılmaz hale geldi. Muallim-i Evvel Hasan Hilmi Efendi 25 Aralık 1894 tarihinde Hüdavendigar Vilayeti Maarif Müdürlüğüne coğrafya ve tarih derslerinde güçlük çekildiğini, birer tane küre-i musanna ve küre-i musattaha ile Avrupa, Asya, Afrika, Amerika, Okyanusya ve Memalik-i Şahane haritası gönderilmesi gerektiğini bildirdi. Hüdavendigar Vilayeti Maarif Müdürlüğü 27 Ocak 1895 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezaretine bilgi verdi¹⁰⁷. Mekatib-i Rüşdiye İdaresi 12 Şubat 1895 tarihinde evrakı Maarif Meclisine havale etti¹⁰⁸. Maarif Meclisi 18 Şubat 1895 tarihinde küre-i musanna mevcudu kalmadığını belirterek küre-i musattaha ile Amerika, Asya, Avrupa, Afrika, Okyanusya ve Memalik-i Şahane haritalarını göndermesi için evrakın Muhasebe-i Maarif-i Umumiye'ye havale edilmesi gerektiğine karar verdi. Muhasebe-i Maarif-i Umumiye 26 Şubat 1895 tarihinde Amerika ve Avusturalya haritaları mevcudu kalmadığını, bunların basıldıktan sonra gönderileceğini, küre-i musattaha ile Avrupa, Asya ve Afrika ile Memalik-i Şahane haritalarının gönderilebileceğini belirtti. Maarif-i Umumiye Nazırı'nın emri üzerine de Muhasebe-i Maarif-i Umumiye küre-i musattaha ile haritaları postaya teslim ederek Uşak'a gönderdi. 28 Şubat 1895 tarihinde Hüdavendigar Vilayeti Maarif Müdürlüğüne konuyla ilgili bilgi verilmesi gerektiğini belirtti. Maarif-i Umumiye Nezareti 2 Nisan 1895 tarihinde Hüdavendigar Vilayeti Maarif Müdürlüğüne küre-i musattaha ile Avrupa, Asya, Afrika ve Memalik-i Şahane haritalarının gönderildiğini, diğerlerinin ise daha sonra gönderileceğini bildirdi¹⁰⁹.

105 BOA, MEMKT, 15/18, 14 L 1290/5 Aralık 1873; BOA, MEMKT, 27/206, 28 Ra 1292/4 Mayıs 1875; *Belgelerle Uşak Fermanlar-Beratlar*, s. 190.

106 Aybey Mahallesi hariç kasabann tamamen yandığı bu yangın hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Biray akmak, "Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Afet Yönetimi: 1894 Büyük Uşak Yangını", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, 2011, s. 64-81.

107 BOA, MEMKT, 253/37, 6 L 1312/2 Nisan 1895; *Belgelerle Uşak Fermanlar-Beratlar*, s. 219.

108 BOA, MEİBT, 43/28, 16 Ş 1312/12 Şubat 1895.

109 BOA, MEMKT, 253/37, 6 L 1312/2 Nisan 1895, lef 2; *Belgelerle Uşak Fermanlar-Beratlar*, s. 219.

4. Mektepteki Talebe Mevcudu

1872-1896 yılları arasında mektepte tahsil süresi dört yıldır. 1896 yılında yapılan düzenleme ile kaza merkezlerindeki rüşdiye mekteplerinde tahsil süresi üç yıla düşürüldü. Tahsil süresi mektebin Mülkî İdâdî Mektebi ile birleştirildiği Eylül 1914 tarihine kadar değişmedi. Mektepte Eylül 1873 tarihinde ikinci, Eylül 1874 tarihinde üçüncü, Eylül 1875 tarihinde dördüncü sınıf teşekkül etti. Mektep ilk mezunlarını Temmuz 1876 tarihinde, son mezunlarını Temmuz 1914 tarihinde verdi. Mektepte talebe sayısı genelde istikrarlı bir seyir izledi. Talebe sayısı ile ilgili her yıla ait ayrıntılı verilere ulaşmak genelde mümkün olmamakla birlikte kaynaklar bazı yıllara ait doyurucu nicel verilere ulaşmaya imkân vermektedir. Nitekim mektepteki talebe sayısı 13 Mart 1874-12 Temmuz 1874 tarihleri arasında 56 ile 60, 13 Ağustos 1874-12 Temmuz 1875 tarihleri arasında 75 ile 88, 13 Eylül 1875-12 Haziran 1876 tarihleri arasında 77 ile 81 arasında değişmiştir. Usul gereği her yıl yapılan yıl sonu imtihanına Temmuz 1874 tarihinde 58, Temmuz 1875 tarihinde 88, Temmuz 1876 tarihinde 79 talebe girmiştir. Temmuz 1876 tarihinde yıl sonu imtihanına giren 79 talebeden 14'ü mülazım, 12'si birinci sınıf, 15'i ikinci sınıf, 25'i üçüncü sınıf ve 13'ü dördüncü sınıf idi. 1877 ve 1878 yıllarında mektepteki talebe sayısı nisbeten azaldı. Bunda muhtemelen 93 Harbi'nin etkileri söz konusuydu. Talebe sayısı 1881 yılında 98'e yükselmekle birlikte 1886 yılına kadar tekrar düştü. Talebe sayısı 1886-1895 yılları arasında belirgin bir şekilde arttı. 1895 yılında mektepteki talebe sayısı 143 ile en yüksek seviyeye ulaştı. 1899 yılından itibaren 70 ile 88 arasında seyretti. Düşüşte tahsil süresinin üç yıla indirilmesi de etkili oldu. Talebe sayısı 1904-1908 yılları arasında 98 ile 116 arasında değişti. Talebe sayılarındaki değişikliklerde hastalık, ölüm, terk ve başarısızlık gibi sebepler etkili oldu¹¹⁰. Birçok yerde görülen aksine¹¹¹ mektep talebesizlik sebebiyle kapanma tehlikesi ile karşı karşıya kalmadı.

110 BOA, MFİBT, 8/113, 21 B 1293/12 Ağustos 1876, s. 50.

111 Talebe yetersizliği sebebiyle kapanma tehlikesiyle karşı karşıya kalan/kapanan bazı erkek rüşdiye mektepleri için bk. Biray Çakmak-Furkan Bülbül, "Kandıra Erkek Rüşdiye Mektebi", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*, C I, ed. Prof. Dr. Haluk Selvi-Doç. Dr. M. Bilal Çelik-Doç. Dr. İbrahim Şirin-Dr. Ali Yeşildal, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli 2017, s. 2156-2159; Biray Çakmak, "Karamürsel Erkek Rüşdiye Mektebi", *Kocaeli Ansiklopedisi*, C 2, ed. Prof. Dr. Haluk Selvi-Prof. Dr. Muhammed Bilal Çelik-Prof. Dr. İbrahim Şirin-Prof. Dr. Levent Atalı, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli 2023, s. 1072; Biray Çakmak, "Gediz Kazası Erkek Rüşdiye Mektebi (1873-1907) ve Mehmet Emin Efendi'nin Muallim-i Sâni Tayini", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 14/1, 2017, s. 242.

Tablo 1: Yıllara Gore Mektepteki Talebe Sayıları (1877-1908)¹¹²

Ait Olduğu Yıl	Talebe Sayısı	Ait Olduğu Yıl	Talebe Sayısı	Ait Olduğu Yıl	Talebe Sayısı
Temmuz 1874	58	1886	110	1899	70
Temmuz 1875	88	1888	118	1900	74
Temmuz 1876	79	1889	114	1901	85
1877	48	1891	134	1902	88
1878	48	1893	134	1903	88
1881	98	1894	133	1904	114
1882	54	1895	143	1905	101
1883	54	1896	133	1906	116
1884	54	1897	129	1907	98
1885	54	1898	102	1908	116

Mektepte talebe sayısı diğer sınıflara nazaran birinci sınıfta daha fazlaydı. Zira talebe sayısı dorduncu sınıfa kadar hastalık, olum, terk ve başarıssızlık gibi sebeplerle azalmaktaydı. Buna dair bazı yıllara ait ayrıntılı veriler bulunmaktadır. Nitekim 1886 yılında 110 talebeden 56’sı birinci, 22’si ikinci, 20’si uuncu ve 12’si dorduncu sınıftaydı¹¹³. 1889 yılında da 114 talebeden 51’i birinci, 38’i ikinci, 12’si uuncu, 12’si dorduncu sınıftaydı¹¹⁴. 14 şubat 1905-13 Mart 1905 tarihleri arasında mektepte 60’ı birinci, 32’si ikinci, 22’si uuncu sınıfta olmak uzere toplam 114 talebe vardı¹¹⁵. 14 Temmuz 1911 tarihinde yapılan yıl sonu imtihanına birinci sınıftan 47, ikinci sınıftan 39, uuncu sınıftan 26 olmak uzere toplam 112 talebe girdi¹¹⁶. Mevcut verilere gore

112 BOA, MEİBT, 8/113, 21 B 1293/12 Ağustos 1876, s. 50; HVS, H 1294/M 1877, s. 118; HVS, H 1295/M 1878, s. 113; HVS, H 1303/M 1885-1886, s. 39; HVS, H 1306/M 1888-1889, s. 74; HVS, R 1307/M 1891-1892, s. 241, 243; HVS, H 1310/M 1892-1893, s. 473-475; HVS, H 1311/M 1893-1894, s. 307; HVS, H 1312/M 1894-1895, s. 360; HVS, H 1313/M 1895-1896, s. 130; HVS, H 1314/M 1896-1897, s. 414; HVS, H 1315/M 1897-1898, s. 303; HVS, H 1316/M 1898-1899, s. 357; HVS, H 1317/M 1899-1900, s. 330; HVS, H 1318/M 1900-1901, s. 328; HVS, H 1319/M 1901-1902, s. 340; HVS, H 1320/M 1902-1903, s. 354; HVS, H 1321/M 1903-1904, s. 356; HVS, H 1322/M 1904-1905, s. 332; HVS, H 1323/M 1905-1906, s. 344; HVS, H 1324/M 1906-1907, s. 590; HVS, H 1325/M 1907-1908, s. 331; Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye (SDAO), H 1298/M 1881, s. 284; SDAO, H 1299/M 1882, s. 270; SDAO, H 1300/M 1883, s. 205; SDAO, H 1301/M 1884, s. 388; SDAO, H 1302/M 1885, s. 410; SDAO, H 1305/M 1888, s. 245.

113 HVS, H 1303/M 1885-1886, s. 39.

114 HVS, H 1306/M 1888-1889, s. 74.

115 BOA, MEİBT, 159/66, 10 S 1323/16 Nisan 1905, lef 1-2.

116 BOA, ME İBT, 333/47, 27 B 1329/24 Temmuz 1911. Farklı tarihlere ait benzer durumlar için

1876-1914 yılları arasında mektebin toplamda 400-600 arasında mezun verdiğini tahmin etmek mümkündür. Mektepte tahsil gören talebenin büyük çoğunluğu Müslüman Türk'tü. Bununla birlikte mektepte az sayıda da olsa gayrimüslim talebe tahsil gördü¹¹⁷. Nitekim 1891 yılında mektepteki 134 talebeden 4'ü gayrimüslim idi¹¹⁸. Mektepteki talebe, ağırlıklı olarak Uşaklı idi. Kazada görev yapan devlet görevlilerinin çocukları da mektep talebesi arasında yer aldı. 24 Temmuz 1911 tarihinde mektebin birinci sınıfındaki 47 talebeden biri Gediz, ikisi İstanbul, biri Şuhut, biri Kütahya, biri Dutluca köyü, üçü Hacımsultan köyü, otuz sekizi Uşak, ikinci sınıfındaki 39 talebeden beşi Avgan köyü, otuz dördü Uşak, üçüncü sınıfındaki 26 talebeden biri Burdur, biri İstanbul, biri Sandıklı, diğerleri Uşak doğumlu idi¹¹⁹.

5. Mektep Müfredatı

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi dört yıllık erkek rüşdiye mekteplerinde okutulacak dersleri mebadi-i ulum-ı diniye, lisan-ı Osmanî kavaidi, imla ve inşa, tertib-i cedid üzere kavaid-i Arabiye ve Farişiye, tersim-i hudut, ilm-i hesap, defter tutmak usulü, mebadi-i hendese, tarih-i umumî ve tarih-i Osmanî, coğrafya, jimnastik, mahallî ikinci dil, ticaret merkezlerinde isteyen talebeye dördüncü sınıfta Fransızca şeklinde belirledi¹²⁰. Daha sonra derslerin isimleri büyük ölçüde değişimle birlikte saatlerinde bazı değişiklikler yapıldı. Müfredata az sayıda da olsa yeni dersler eklendi. Nitekim 1874 yılında taşraya gönderilen programda benzer dersler yer aldı. 18 Şubat 1883 tarihindeki dersler de önceki yıllardaki derslerle büyük ölçüde benzerdi¹²¹.

bk. BOA, MF.İBT, 129/53, 22 N 1320/23 Aralık 1902; BOA, MF.İBT, 155/53, 13 Za 1322/19 Ocak 1905, lef 2-3; BOA, MF.İBT, 159/66, 10 S 1323/16 Nisan 1905, lef 1-2; BOA, MF.İBT, 164/26, 25 Ca 1323/28 Temmuz 1905, lef 1-2.

117 Maarif-i Umumiye Nezareti 1879 yılında gayrimüslim talebenin rüşdiye mekteplerine kabul edilmesini, akaid-i İslamiye'ye ait derslerden istisna tutulmaları şartıyla izin verdi (BOA, MF. MKT, 61/11, 22 Ra 1296/16 Mart 1879; BOA, MF.MKT, 62/125, 27 Ca 1296/19 Mayıs 1879; Somel, *age.*, s. 295).

118 HVS, R 1307/M 1891-1892, s. 241, 243. 1893 yılında Uşak Kasabası'nda 1480 Rum ve 670 Ermeni vardı (HVS, H 1311/M 1893-1894, s. 318-319).

119 BOA, MF. İBT, 333/47, 27 B 1329/24 Temmuz 1911. Erkek rüşdiye mektebi Gediz'de 1873, Sandıklı'da 1886 yılında açıldı (Çakmak, *agm.*, s. 239-249; Biray Çakmak-Başak Kul, "Osmanlı Taşrasında Maârifin Modernleşme Serüveni: Sandıklı Kazası Rüştiye Mektepleri (1886-1908)", *Halil İnalçık Armağanı-III Tarih Araştırmaları*, ed. Ahmet Özcan, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2017, s. 324-346).

120 Kodaman, *age.*, s. 93-94.

121 BOA, Y.A.HUS, 172/118, 9 R 1300/17 Şubat 1883, lef 2, lef 4.

Tablo 2: 1874 Yılındaki Dersler¹²²

Birinci Sınıf		İkinci Sınıf		Üçüncü Sınıf		Dördüncü Sınıf	
Ders İsmi	Saati	Ders İsmi	Saati	Ders İsmi	Saati	Ders İsmi	Saati
Vezaif-i Diniye	2	Arabî	4	Arabî	3	Arabî	3
Kavaid-i Türkiye	2	Farisî	2	Farisî	2	Farisî	2
Muhadarat-ı Türkiye	2	Muhadarat-ı Türkiye	1	Muhadarat-ı Arabiye	2	Lisan-ı Türkî	2
İmla Ameliyatı	3	İmla Ameliyatı	2	Lisan-ı Osmanî	2	Hesap	1
Hesap	3	Hesap	2	Hesap	2	Coğrafya	2
Hatt	1	Coğrafya	2	Coğrafya	2	Tarih-i Osmanî	2
		Resim	1	Tarih-i Umumî	2	Mebadi-i Hendese	2
		Hatt	1	Resim	1	İlm-i Belagat	2
				Hatt	1	Resim	1
						Hatt	1
Toplam	13		15		17		18

2 Kasım 1891 tarihinde irade-i seniyye ile mülkî ve askerî rüşdiye mektepleri ders programlarının birleştirilmesi için komisyon kurulması emredildi¹²³. Maarif-i Umumiye Nazırı Ahmet Zühdü Paşa'nın başkanlığında kurulan komisyon, 15 Kasım 1891 tarihinde tanzim ettiği yeni programın Eylül 1892 tarihinden itibaren uygulanmasına karar verdi¹²⁴. 19 Ağustos 1892 tarihinde çıkan irade-i seniyye ile vilayet ve liva merkezlerindeki mülkî idâdî mektepleri islah, programları tadil edildi. Vilayet merkezlerindeki mülkî idâdî mektepleri büyük ölçüde yatılı (leylî) hale getirildi. Tahsil süresi vilayet merkezlerindeki yatılı idâdî mekteplerinde yedi, liva merkezlerindeki gündüzlü (neharî) idâdî mekteplerinde beş yıl olarak belirlendi¹²⁵. Kaza erkek rüşdiye mekteplerinin dört yıllık tedrisata devam etmelerine karar verildi. Ancak ders programı yeniden düzenlendi. Maarif-i Umumiye Nezareti yeni

122 BOA, MEMKT, 97/20, 14 C 1305/27 Şubat 1888.

123 BOA, İ.DH, 1249/97958, 29 Ra 1309/2 Kasım 1891.

124 BOA, Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES), 56/51, 16 R 1309/19 Kasım 1891; BOA, Y.A.RES, 57/8, 13 Ca 1309/15 Aralık 1891.

125 BOA, İrade Maarif (İ.MF), 1/7 (1310M-7), 25 M 1310/19 Ağustos 1892.

programı 23 Kasım 1892 tarihinde maarif müdürlüklerine gönderdi¹²⁶. Yeni programda hüsn-i hatt hariç haftada 48 saat ders vardı¹²⁷. 1896 yılında ibtidaî, rüşdî ve idâdî mektepleri yeniden ıslah ve tadil edildi. İstanbul ve taşra rüşdiye mektepleri ders programları birleştirildi. Kaza merkezlerindeki erkek rüşdiye mekteplerinin tahsil süresi üç yıla düşürüldü. Ders kitapları yeniden belirlendi. Maarif-i Umumiye Nazırı Ahmet Zühdü Paşa 1 Eylül 1896 tarihinde yeni programı diğer vilayet maarif müdürlükleri gibi Hüdavendigâr Vilayeti Maarif Müdürlüğüne de gönderdi¹²⁸. Yeni programda Türkçe ders saatleri artırıldı. Malumat-ı nafia dersi ilk defa konuldu. Ders saatlerinde değişiklikler yapıldı. Erkek rüşdiye mekteplerinde haftada birinci sınıfta 18, ikinci sınıfta 20, üçüncü sınıfta 23 saat ders vardı.

Tablo 3: 1896 Yılındaki Dersler¹²⁹

Birinci Sınıfta		İkinci Sınıfta		Üçüncü Sınıfta	
Ders İsmi	Ders Saati	Ders İsmi	Ders Saati	Ders İsmi	Ders Saati
Maa Tecvid Kur'an-ı Kerim ve Ulum-ı Diniye	3	Maa Tecvid Kur'an-ı Kerim ve Ulum-ı Diniye	2	Maa Tecvid Kur'an-ı Kerim ve Ulum-ı Diniye	2
Türkçe	7	Türkçe	6	Türkçe	4
Arabî	1	Farisî	1	Arabî	2
Hesap	2	Arabî	2	Farisî	2
Coğrafya	2	Hesap	2	Fransızca	3
Malumat-ı Nafia	1	Coğrafya	2	Resim	1
Hüsn-i Hatt	1	Tarih	2	Hesap	2
Resim	1	Malumat-ı Nafia	1	Hendese	1
		Hüsn-i Hatt	1	Coğrafya	2
		Resim	1	Tarih	2
				Malumat-ı Nafia	1
				Hüsn-i Hatt	1
Toplam Saat	18		20		23

126 BOA, MFMKT, 154/92, 3 Ca 1310/23 Kasım 1892.

127 BOA, MFMKT, 161/121, 12 Ş 1310/1 Mart 1893.

128 BOA, MFMKT, 330/65, 23 Ra 1314/1 Eylül 1896, lef 46, lef 53; Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (SNMU), H 1319/M 1901-1902, s. 12-13.

129 BOA, MFMKT, 330/65, 23 Ra 1314/1 Eylül 1896, lef 65, lef 87, lef 88; *Umum Mekatib-i Rüşdiyeye Mahsus Olarak Bu Kere Tadilen Tertib Edilen Ders Programıdır*, Matbaa-ı Amire, Dersaadet 1315, s. 3.

Ahmet Zühdü Paşa'nın Maarif-i Umumiye Nazırlığı esnasında 1900 yılında erkek rüşdiye mektepleri ders programı yeniden tadil edildi. Programa ahlak, ilm-i eşya ve hıfzıssıhha dersleri eklendi. Türkçe dersinin saatleri azaltıldı. Malumat-ı nafia dersi kaldırıldı. Din, Arapça ve Farsça derslerinin saatleri artırıldı. Yeni programa göre haftada birinci sınıfta 20, ikinci sınıfta 22, üçüncü sınıfta 21 saat ders vardı. Derslerin içerikleri de ayrıntılı olarak belirlendi¹³⁰.

Tablo 4: 1900 Yılındaki Dersler¹³¹

Birinci Sınıfta		İkinci Sınıfta		Üçüncü Sınıfta	
Ders İsmi	Ders Saati	Ders İsmi	Ders Saati	Ders İsmi	Ders Saati
Maa Tecvid Kur'an-ı Kerim ve Ulum-ı Diniyye	3	Maa Tecvid Kur'an-ı Kerim ve Ulum-ı Diniyye	3	Maa Tecvid Kur'an-ı Kerim ve Ulum-ı Diniyye	3
Türkçe	6	Türkçe	5	Türkçe	3
Ahlak	1	Ahlak	1	Arabî	2
Arabî	2	Arabî	2	Farisî	2
Hesap	2	Farisî	2	Hesap	2
Coğrafya	2	Hesap	2	Hendese	1
İlm-i Eşya	1	Coğrafya	2	Coğrafya	2
Hüsn-i Hatt	2	Tarih	2	Tarih	2
Resim	1	Hüsn-i Hatt	1	İlm-i Eşya	1
		Resim	1	Hıfzıssıhha	1
		İlm-i Eşya	1	Hüsn-i Hatt	1
				Resim	1
Toplam Saat	20		22		21

Sultan II. Abdülhamit 1902 yılında irade-i seniyye ile ahlak ve ulum-ı diniyye dersleri saatlerinin artırılmasını emretti. Maarif-i Umumiye Nezaretinin 3 Haziran 1902 tarihinde Mabeyn-i Hümayun Başkitabeti'ne takdim ettiği programa göre birinci ve ikinci sınıflarda haftada birer saat olan ahlak dersi ikişer saate çıkarıldı. Üçüncü sınıfa bir saatlik ahlak dersi eklendi. Bir saatlik ilm-i eşya dersi kaldırılarak yerine “mahallî îcâbâta göre ticâret ve sanaât veyâ ziraâte dâir yararlı

¹³⁰ SNMU, H 1318/M 1900-1901, s. 359-445; SNMU, H 1319/M 1901-1902, s. 138.

¹³¹ BOA, Y.A.RES, 112/59, 22 S 1319/10 Haziran 1901, lef 2, lef 11; SNMU, H 1318/M 1900-1901, s. 358.

malûmâtî hâiz” ders konuldu¹³². Ders programı 20 Temmuz 1904 tarihinde çıkan irade-i seniyye ile yeniden tadil edildi. Yeni programa göre haftada birinci sınıfta 18, ikinci sınıfta 21, üçüncü sınıfta 23 saat ders vardı. Yeni program 23 Ağustos 1904 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından vilayet ve müstakil liva ma-arif müdürlüklerine gönderildi.

Tablo 5: Eylül 1904 Tarihinden İtibaren Uygulanan Program¹³³

Birinci Sınıfta		İkinci Sınıfta		Üçüncü Sınıfta	
İsmi	Saati	İsmi	Saati	Ders İsmi	Saati
Kur'an-ı Kerim Maa Tecvid	1	Maa Tecvid Kur'an-ı Kerim	1	Maa Tecvid Kur'an-ı Kerim	1
İlm-i Hal	2	İlm-i Hal	2	Ulum-ı Diniye	2
Türkçe (Kavaid ve İmla)	4	Türkçe (Kavaid ve İmla)	3	Ahlak	1
Sarf-ı Arabî	2	Arabî Sarf ve Nahv	4	Kavaid-i Osmaniye ve Kitabet	4
Hesap	2	Farisî	2	Nahv-ı Arabî	3
Muhtasar Coğrafya-ı Umumi	2	Ahlak	1	Farisî	2
Hüsn-i Hatt	2	Hesap	2	Hesap ve Hendese	3
Ahlak	1	Coğrafya	2	Tarih-i Osmanî	1
Kıraat (Ziraate Dair Mebahis)	2	Tarih	1	Coğrafya	2
		Malumat-ı Zirâiye	1	Malumat-ı Zirâiye	1
		Resim ve Hatt	2	Hıfzassıhha	1
				Hüsn-i Hatt ve Resim	2
Toplam Saat	18		21		23

1909 yılında Eylül ayından itibaren erkek rüşdiye mekteplerinde uygulanmak üzere geçici program hazırlandı. Daha doğrusu 1908 yılından itibaren mülkî idâdî mektepleri rüşdiye kısmı sınıflarında uygulanan programın kaza erkek rüşdiye mekteplerinde tatbik edilmesine karar verildi¹³⁴. Maarif-i Umumiye Nezareti yeni

¹³² BOA, Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı (Y.PRK.MF), 4/54, 26 S 1320/4 Haziran 1902, lef 2.

¹³³ BOA, İ.MF, 10/24 (1322Ca-1), 7 Ca 1322/20 Temmuz 1904.

¹³⁴ BOA, MF.İBT, 313/74, 9 R 1329/9 Nisan 1911, lef 4-5.

programla ders kitapları listesini 22 Eylül 1909 tarihinde maarif müdürlüklerine gönderdi¹³⁵. Bu programa göre birinci, ikinci ve üçüncü sınıflarda haftalık 24'er saat ders vardı.

Tablo 6: Eylül 1909 Tarihinden İtibaren Uygulanan Program¹³⁶

Birinci Sınıfta		İkinci Sınıfta		Üçüncü Sınıfta	
Ders İsmi	Saati	İsmi	Saati	Ders İsmi	Saati
Kur'an-ı Kerim	3	Kur'an-ı Kerim	2	Kur'an-ı Kerim	1
Ulum-ı Diniye	2	Ulum-ı Diniye	2	Ulum-ı Diniye	2
Türkçe (Kavaid, İmla, Kıraat, Mükaleme)	6	Türkçe	5	Türkçe	4
Arabi	3	Farisî	1	Farisî	1
Hesap	2	Arabi	2	Arabi	1
Tarih	2	Hesap	2	Hesap	2
Coğrafya	2	Hendese	1	Hendese	2
Yazı	2	Tarih	2	Tarih	2
Malumat-ı Fenniye	2	Coğrafya	2	Coğrafya	2
		Yazı	1	Yazı	1
		Resim	1	Resim	1
		Malumat-ı Medeniye	1	Malumat-ı Medeniye	1
		Fransızca	1	Fransızca	2
		Malumat-ı Fenniye	1	Malumat-ı Fenniye	2
Toplam Saat	24		24		24

Ders programı kısa süre sonra yeniden tadil edildi. Maarif-i Umumiye Nezareti Eylül 1910 tarihinde maarif müdürlüklerine yeni programı gönderdi. Bu program Eylül 1913 tarihine kadar uygulandı¹³⁷.

6. Mektep Binaları

Uşak Erkek Rüşdiye Mektebi uzun yıllar 1872 yılında inşa edilen Hacıhızır Mahallesi'ndeki binada hizmet verdi. 27 Ağustos 1894 tarihinde meydana gelen büyük yangında mektep binası yandı. Bu sebeple mektep 13 Ekim 1894 tarihinde

¹³⁵ BOA, MEİBT, 313/74, 9 R 1329/9 Nisan 1911, lef 6.

¹³⁶ BOA, MEİBT, 313/74, 9 R 1329/9 Nisan 1911, lef 1-3.

¹³⁷ BOA, MEİBT, 338/9, 6 N 1329/31 Ağustos 1911, lef 2; BOA, ME İBT, 386/83, 20 Ş 1330/4 Ağustos 1912, lef 2.

Hükûmet Konağı civarındaki Atık Mektebe taşındı¹³⁸. Mektep binası 1899 yılında harap hale geldiği için taminine gerek duyuldu. Tamir masrafı için gerekli olan bürokratik süreç uzun süren yazışmalardan sonra tamamlandı. Neticede tamirat masrafı olarak belirlenen 5787 kuruş 30 pareye karşılık bulundu¹³⁹. İlgili meblağla tamirat gerçekleştirildi. Eylül 1909 tarihinde teftiş için Uşak'a gelen Hüdavendigar Vilayeti Valisi Azmi Bey'in emriyle mektep 200 kuruş aylık bedelle kiralanan haneye taşındı¹⁴⁰. 1910 yılında iki katlı yeni mektep binası inşasına karar verildi. Keşif bedeli 62000 kuruş olarak hesaplandı¹⁴¹. Ancak yeni binanın inşası mümkün olmadı.

7. Mektebi Nümune Rüşdiyesine Dönüştürme Teşebbüsü

Ağustos 1910 tarihinde “devr ve teftiş” için Uşak'a gelen Hüdavendigar Vilayeti Valisi, mektebin Eskişehir Erkek Rüşdiye Mektebi¹⁴² gibi nümune rüşdiye mektebine dönüştürülmesine karar verdi. Hüdavendigar Vilayeti Maarif Müdürlüğü 22 Ağustos 1910 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezaretine gereğini bildirdi¹⁴³. Hüdavendigar Vilayeti Maarif Müdürlüğü 7 Kasım 1910 tarihinde de Maarif-i Umumiye Nezaretine mektepte 115 talebe bulunduğunu, muallim-i evvel ile muallim-i saninin derslere yetişemediğini, vilayetlere gönderilen emirname ile talebe sayısı yüzü geçen erkek rüşdiye mekteplerine dört daimî muallimle iki hademe tayin edilmesinin emredildiğini, mektebin nümune rüşdiyesine dönüştürülmesi gerektiğini bildirdi¹⁴⁴. Ancak bu tahvil teşebbüsü gerçekleşmedi.

138 BOA, MEMKT, 253/37, 6 L 1312/2 Nisan 1895; *Belgelerle Uşak Fermanlar-Beratlar*, s. 219.

139 BOA, MEMKT, 442/42, 25 Za 1316/6 Nisan 1899, lef 1-18.

140 BOA, MFİBT, 246/89, 28 N 1327/13 Ekim 1909, lef 1-2.

141 BOA, MFİBT, 397/19, 3 Za 1330/14 Ekim 1912, lef 2.

142 Eskişehir Erkek Rüşdiye Mektebi 1909 yılında nümune rüşdiyesine dönüştürüldü (BOA, DH. MÜ, 42/55, 19 M 1328/31 Ocak 1910, lef 5). 6 Şubat 1910 tarihinde Eskişehir Nümune Rüşdiye Mektebinde tarih, coğrafya ve malumat-ı fenniye derslerini veren 800 kuruş maaşlı muallim-i evvel Cevat Efendi, Türkçe ve Farsça derslerini veren 600 kuruş maaşlı muallim-i sani Numan Efendi, Kur'an-ı Kerim, Arapça ve ulum-ı diniyye derslerini veren 500 kuruş maaşlı muallim-i salis Abdurrahman Efendi, malumat-ı medeniye ve hüsn-i hatt derslerini veren 200 kuruş maaşlı muallim-i rabi Ahmet Hamdi Efendi daimî muallim, hesap ve hendese derslerini veren 200 kuruş maaşlı İbrahim Efendi ile Fransızca ve resim derslerini veren 200 kuruş maaşlı Mihran Efendi seyyar muallimdi. 150'şer kuruş maaş Mehmet Efendi ile Hafız Ahmet Efendi de hademeydi (BOA, MFİBT, 265/34, 1 Ra 1328/13 Mart 1910, lef 4, lef 9).

143 BOA, MFİBT, 400/8, 18 Za 1330/29 Ekim 1912.

144 BOA, MFİBT, 289/34, 4 Za 1328/7 Kasım 1910.

8. Mektep Mezunlarının İzinde

Mektep mezunları istisnalar hariç genelde tahsillerine devam etmedi. Tahsillerine devam edenlerden bazıları medreselere kaydolarak ilmiye tarikinde kariyer yaptı. Uşak kazasında güçlü bir medrese geleneği de vardı¹⁴⁵. Bazıları vilayet ve liva merkezlerindeki idâdî mektepleri¹⁴⁶ ile Bursa Hamidiye Ziraat Ameliyat Mektebi ve Darülmuallimin İbtidâî Şubesinde tahsillerine devam etti. Zira Uşak'ta mülkî idâdî mektebi ancak 14 Eylül 1914 tarihinde açılabilirdi¹⁴⁷. Mektep mezunlarından bir kısmı da mülazemetle kazadaki çeşitli kalemlere devam ederek memuriyeti tercih etti.

a. Medreselerde Tahsillerine Devam Eden Mektep Mezunları

Mektep mezunlarından Akarcalı Mehmet Hamdi Efendi, Sırıklızade Hafız Mehmet Şükrü Efendi, Mehmet Emin Efendi, İsmail Hakkı Efendi, Ahmet Tahir Efendi, İbrahim Fahreddin Efendi ve Mehmet Salih Efendi tahsillerine taşra ve İstanbul medreselerinde devam etti. İlmiye sınıfına intisap ederek kariyerlerini inşa ettiler.

Ulemadan Karamustafaoğlu Mustafa Efendi'nin oğlu olan Akarcalı Mehmet Hamdi Efendi mektebin ilk öğrencilerden biriydi. 1875 yılında üçüncü sınıfta iken mektepten tasdikname aldı. Daha sonra müderris Çallı Seyyid Ömer Hulusi Efendi'nin derslerine devam ederek 19 Ocak 1893 tarihinde kendisinden icazetname aldı. Hacıhasan Mahallesi'nde 15 Temmuz 1893 tarihinde bir medrese inşa etti. 19 Kasım 1914 tarihine kadar medresede talebeye fahrî olarak şer'î ilimler tahsil ettirdi. 19 Kasım 1914 tarihinde Fransız Frer Mektebi¹⁴⁸ kapatılarak binasında

¹⁴⁵ 1900 yılında 22'si kaza merkezinde, 18'i nahiye merkezkerleri ve köylerde olmak üzere 40 medrese vardı (SNMU, H 1318/M 1900-1901, s. 1306-1311).

¹⁴⁶ Bursa Mülkî İdâdî Mektebi 3 Ağustos 1885, Karesi Mülkî İdâdî Mektebi 23 Şubat 1886, KütaHYa Mülkî İdâdî Mektebi 24 Ocak 1891, Karahisarısahib Mülkî İdâdî Mektebi 31 Ağustos 1895, Ertuğrul Mülkî İdâdî Mektebi 1 Eylül 1905, Söğüd Mülkî İdâdî Mektebi 15 Ocak 1906 tarihinde açıldı (HVS, H 1324/M 1906-1907, s. 588). Vilayet ve liva merkezkerindeki mülkî idâdî mektepleri genelde yatılı değildi. Bu sebeple kazalardaki erkek rüşdiye mekteplerinden mezun olan talebe tahsillerine devam edemedi. 1890, 1892 ve 1896 yıllarında mülkî idâdî mektepleriyle ilgili önemli düzenlemeler yapıldı. Gündüzlü idâdî mekteplerinin büyük kısmı yatılıya dönüştürüldü (BOA, MF.MKT, 249/16, 16 Ş 1312/12 Şubat 1895, lef 22).

¹⁴⁷ BOA, Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti Belgeleri (ML.EEM), 1175/2, 25 Kasım 1915/12 Teşrin-i Sani 1331; BOA, Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdüriyeti Belgeleri (DH.UMVM), 134/4, 4 M 1334/12 Kasım 1915.

¹⁴⁸ 1890'h yıllarda Sabah Mahallesi'nde Katolikler tarafından ruhsatsız açılan, 1904 yılında Frères des Ecoles Chrétiennes tarikatına devredilen mektep hakkında daha fazla bilgi için bk. Adnan

açılan Uşak Darülhilafe Medresesinde 19 Kasım 1914-13 Eylül 1915 tarihleri arasında fahrî olarak birinci ve ikinci sınıflar fıkıh müderrisliği yaptı. 14 Eylül 1915 tarihinde 360 kuruş maaşla aynı medreseye asaleten nahv ve mükaleme-i Arabiye müderrisi atandı¹⁴⁹.

Sırıklızade Hafız Mehmet Şükrü Efendi mektepten Temmuz 1879 tarihinde aliyyülala derecede şehadetname olarak mezun oldu. Babası mezun olduğu mektebin muallim-i sanisi Hüseyin Hüsnü Efendi idi. Daha sonra Hacıhızır Mahallesi'ndeki medresede iki yıl *ilm-i mantık* okudu. 17 yaşında Karbasan köyünde Hacı Osman Efendi'nin talebesi oldu. Burada sekiz yıl nahv, mantık, meani, fıkıh, hadis ve tefsir tahsil etti. 1891 yılında "ilm-i usûl ve ilm-i kelâm" tahsili yapmak için İstanbul'a gitti. Fatih Bahr-i Siyah Ayak Kurşunlu Medresesinde Urfalı Mehmet Efendi'den 24 Aralık 1893 tarihinde icazetname aldı. 1894 yılında İstanbul'dan Uşak'a döndü. 13 Ocak 1895 tarihinde mezun olduğu erkek rüşdiye mektebine vekaleten muallim-i salis atandı. Ancak asaleti tasdik edilmediği için bu görevi kısa sürdü¹⁵⁰.

Mehmet Emin Efendi mektepten tasdikname olarak ayrılmak zorunda kaldı. Bir süre medreseye devam etti. Daha sonra Sandıklı ve Aziziye (Emirdağ) kazalarında kâtip olarak görev yaptı. 7 Nisan 1891 tarihinden itibaren Aziziye ve Bolvadin kazaları tahrirat kâtiplikleri görevlerinde bulundu. Zabıt kâtipliği, ikinci müstantıklık, başkâtiplik, merkez memurluğu ve şube müdürlüğü görevlerinde de bulundu¹⁵¹.

Ahmet Tahir Efendi 17 Temmuz 1887 tarihinde aliyyülala derecede şehadetname ile mektepten mezun oldu. Babası ulemadan Çallı Ömer Hulusi Efendi, dedesi dersiâm Ayıntabi Ahmet Efendi idi. Daha sonra derslerine devam ettiği Maksudzade Seyyid Ali Rüşdü Efendi'den 18 Aralık 1895 tarihinde icazetname aldı. Mekatib-i ibtidaiye fahrî müfettişliği, Kaza Maarif Komisyonu Azalığı yaptı. Babası Ömer Hulusi Efendi 11 Mart 1895 tarihinde vefat etti. Bu sebeple babasının hayattayken müderrislik yaptığı Çallı Ömer Hulusi Efendi Medresesinde¹⁵² usul-

Şişman-Sadiye Tutsak-Biray Çakmak, "XX. Yüzyıl Başlarında Uşak'taki Fransız Müesseseleri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. IV/S. 1, 2002, s. 110-114.

149 İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi Ulema Sicil Dosyaları (İSTM.MŞH.SAİD), 114/4, lef 1-2.

150 BOA, MEMKT, 278/15, 28 S 1313/20 Ağustos 1895, lef 2, lef 5, lef 6.

151 BOA, Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Komisyonu Defterleri (DH.SAİD), 191/123, 29 Z 1285/12 Nisan 1869.

152 Bu medrese, Çallı Ömer Hulusi Efendi tarafından 1870 yılında Uşak Kasabası'nda Sabah Mahallesi'nde yirmi hücreli olarak açıldı (*Hüdavendigâr gazetesi*, no. 1634, 8 L 1312/4 Nisan 1895).

cedideye göre Arapça ve Farsça ile çeşitli fenleri okutmaya başladı. 1896 yılında müderrisliğini yaptığı Çallı Ömer Hulusi Efendi Medresesinin avlusunda “medârise mahrec olmak üzere” Gülşen-i İrfan Hususî Mektebini açtı. 21 Kasım 1909 tarihinde 200 kuruş maaşla resmî ve hususî ibtidâî mekteplerini teftiş ve nezaret etmekle görevlendirildi. 28 Nisan 1913 ve 7 Mayıs 1913 tarihlerinde müntehib-i sani, 8 Haziran 1913 tarihinde Hüdavendigâr Vilayeti Meclis-i Umumisi’ne aza seçildi. Vilayet merkezi Bursa’da Meclis-i Umumî ve Maarif Encümeni kâtiplikleri yaptı. 14 Eylül 1914 tarihinde 800 kuruş maaşla Uşak Mülkî İdâdî Mektebine Türkçe muallimi atandı. 24 Şubat 1915 tarihinde 200 kuruş maaşla aynı mektebe gınâ (musiki) muallimi tayin edildi. Kasım 1914 tarihinden itibaren fahrî olarak Uşak Darülhilafe Medresesinde üçüncü sınıf Türkçe muallimliği yaptı. Eylül 1915 tarihinde 250 kuruş maaşla aynı medresenin usul-ı talim ve terbiye ile ilahî muallimliğine asaleten atandı¹⁵³.

10 Ağustos 1888 tarihinde aliyülâla derecede şehadetname olarak mektepten mezun olan İsmail Hakkı Efendi Uşak’ta Ömer Efendi Medresesine devam etti. Konya’da on üç yıl mantuk, kelam, adab, beyan, fıkıh ve usul-ı fıkıh tahsil etti. 14 Eylül 1902 tarihinde Feyziye Hususî Mektebine muallim-i evvel atandı. Aynı zamanda Buğdaylızade Mustafa Asım Efendi Medresesine devam etti. 25 Ağustos 1906 tarihinde icazetname aldı. 18 Kasım 1909 tarihinde 350 kuruş maaşla Uşak Gülistan-ı Marifet İbtidâî Mektebi Muallim-i Evvelliği’ne atandı. 27 Ocak 1910 tarihinde imtihanla aliyülâla derecede taşra mekatib-i ibtidaiye muallim-i evvelliği ehliyetnamesi aldı. 14 Ekim 1916 tarihinde Uşak Darülhilafe Medresesi Farsça müderrisliğine müsabaka imtihanında başarılı olması üzerine atandı. 15 Ocak 1918-3 Ekim 1918 tarihleri arasında Uşak Bidayet Mahkemesinde azalık yaptı¹⁵⁴.

İbrahim Fahrettin Efendi Temmuz 1891 tarihinde şehadetname olarak mektepten mezun oldu. Fatih Bahr-i Siyah Ayak Kurşunlu Medresesinde üç yıl tahsil gördükten sonra Uşak’a döndü. Daha sonra Sivash köyünde Hacı Ahmetzade Seyyid Mehmet Vehbi Efendi Medresesinde tahsil gördü. 13 Kasım 1901 tarihinde icazetname aldı. 10 Temmuz 1907 tarihinden itibaren vekaleten Karahallı ve Banaz nahiyeleri seyyar naibliği yaptı. 17 Ocak 1912 tarihinde asaleten Banaz Naibliği’ne atandı¹⁵⁵.

153 İSTM.MŞH.SAİD, 114/2, lef 1-3.

154 İSTM.MŞH.SAİD, 116/2, lef 1-2.

155 İSTM.MŞH.SAİD, 146/22, lef 1-2.

Mehmet Salih Efendi mektepten 13 Temmuz 1899 tarihinde ala derecede şahadetname alarak mezun oldu. Babası müderris Hacı Mehmet Rasih Efendi idi¹⁵⁶. 17 Mayıs 1900 tarihinde İstanbul'a gitti. Sultan II. Abdülhamid'in imam-ı evveli Hoca Raşit Efendi'den Kur'an-ı Kerim'i hıfz etti. Uşak'a döndükten sonra Boduroğlu Medresesinde müderris Hacı İmamzade Hafız Ali Rıza Efendi'nin talebesi oldu. Burada yaklaşık altı yıl tahsil gördü. Tekrar İstanbul'a gitti. 13 Ağustos 1908 tarihinde Süleymaniye Darülhadis Tıp Medresesine kaydoldu. Fatih derisiâmlarından Muğlalı Ali Rıza Efendi'den 12 Şubat 1918 tarihinde icazetname aldı. Birinci Dünya Savaşı'nda çeşitli cephelerde tabur imamı vekilliği yaptı. 30 Ekim 1918 tarihinde Modros Mütarekesi imzalandıktan sonra Uşak'a döndü. Uşak Encümen-i İlmisi kendisini 14 Aralık 1918 tarihinde Uşak Darülhilafe Medresesine muallim-i evvel/müdür seçti. 13 Ocak 1919 tarihinde Şeyhülislamlık asaletini tasdik etti¹⁵⁷.

b. Mülazemetle Memuriyete Giren Mektep Mezunları

Mektep mezunlarından bir kısmı kazada mülkî ve adli bürokraside refik, kâtip, memur, sandık emini olarak istihdam edilme imkânı buldu. Bunlar genelde önce ilgili kalemlere mülazemetle devam ettiler, daha sonra memuriyetleri tasdik edildi. Mülkî bürokraside istihdam imkâmı bulanlar, adli bürokraside istidam imkâmı bulanlara göre daha fazlaydı.

Mektebin ilk mezunlardan İsa Talat Efendi 23 Ağustos 1880 tarihinde 190 kuruş maaşla Uşak Rüşum-ı Sitte Memurluğuna kâtiplik de yapmak üzere sandık emini atandı. Daha sonra sırasıyla Mudanya Düyun-ı Umumiye Merkez Memurluğunda sandık emini, Uşak Tahrirat Kâtipliğinde refiklik ve Uşak Düyun-ı Umumiye Memurluğu yaptı¹⁵⁸. Bir diğer mektep mezunu Ali Muzaffer Efendi ise şahadetname adıktan sonra Uşak Adliye Dairesine mülazemetle girdi. 8 Ekim 1885 tarihinde Uşak Bidayet Mahkemesine ikinci kâtip, 17 Ekim 1889 tarihinde Uşak Tahrirat Kâtipliğine muavin atandı¹⁵⁹.

1868 doğumlu Abdullah Vecdi Efendi mektepte dört yıllık tahsilini başarıyla tamamladıktan sonra 28 Ağustos 1884 tarihinde mülazemetle Uşak Bidayet

¹⁵⁶ İSTM.MŞH.SAİD, 114/7, lef 1-2.

¹⁵⁷ İSTM.MŞH.SAİD, 114/7, lef 3-8.

¹⁵⁸ BOA, DH.SAİDd., 64/323, 29 Z 1277/8 Temmuz 1861.

¹⁵⁹ BOA, DH.SAİDd., 31/263, 29 Z 1280/5 Haziran 1864; BOA, Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval İdaresi Memurin (DH.SAİD.MEM), 6/11, 29 Z 1280/5 Haziran 1864.

Mahkemesi Mukavelat Muharrirliğine devam etmeye başladı. 16 Temmuz 1885 tarihinde Uşak Mukavelat Muharrirliği refikliği ve kâtipliğine, 13 Ocak 1893 tarihinde Uşak Tahrirat Kâtipliği refikliğine atandı¹⁶⁰. 24 Nisan 1901 tarihinde terfi etmek suretiyle Söğüt Tahrirat Kâtipliğine, 18 Temmuz 1902 tarihinde Uşak Tahrirat Kâtipliğine atandı¹⁶¹. 1906 yılında kendisi rabia rütbesi ile taltif edildi¹⁶².

Hafız Yusuf Kamil Efendi mektepten tasdikname alarak ayrılmak zorunda kaldı. Yaklaşık üç yıl Uşak Bidayet Mahkemesi ile İstintak Dairesine mülazemetle devam etti. 30 Temmuz 1894 tarihinde Uşak Ziraat Bankası Sandığı'na muhasebe kâtibi refiki atandı¹⁶³. *Yeni Usul-ı Defteri* ismiyle bir kitap yazdı. Bu kitabı bastırmak için 20 Ekim 1903 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezareti Teftiş ve Muayene Heyeti'nden ruhsatname aldı¹⁶⁴.

Ahmet İhsan Bey, mektepten şهادetname alan bir başka mezundu. 10 Ocak 1893 tarihinden itibaren Uşak Tahrirat Kalemine mülazemetle devam etti. 13 Mart 1896 tarihinde Uşak ağnam kâtibi, 3 Mayıs 1896 tarihinde Uşak Nüfus Memurluğuna kâtib-i evvel atandı¹⁶⁵. Mektep mezunlarından Yusuf Ziya Efendi, dört yıllık tahsilini tamamladıktan sonra 26 Kasım 1892 tarihinden itibaren Uşak Nüfus İdaresi'ne mülazemetle devam etmeye başladı. 14 Kasım 1894 tarihinde Uşak Nüfus İdaresi'ne ikinci kâtip, 14 Temmuz 1908 tarihinde başkâtip atandı. 1910 yılında Tensikat Kanunu'nun 11. maddesi gereğince kadro dışı bırakıldı¹⁶⁶. Mezunlardan Abdülkadir Efendi şهادetname almasını müteakip 17 Ocak 1899 tarihinde Uşak Tahrirat Kalemine mülazemetle girdi. 6 Eylül 1905 tarihinde Tahrirat Kalemine refik atandı¹⁶⁷. Bir diğer mektep mezunu Mehmet Ali Efendi 12 Ağustos

160 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî Belgeleri (DH.MKT), 393/30, 13 M 1313/6 Temmuz 1895.

161 BOA, DH.MKT, 501/28, 3 S 1320/12 Mayıs 1902; BOA, DH.SAİDd., 146/9, 29 Z 1285/12 Nisan 1869; BOA, DH.MKT, 545/39, 14 R 1320/21 Temmuz 1902.

162 BOA, DH.MKT, 1058/34, 18 M 1324/14 Mart 1906; BOA, DH.MKT, 1148/84, 10 M 1325/23 Şubat 1907.

163 BOA, DH.SAİDd., 103/93, 29 Z 1285/12 Nisan 1869.

164 BOA, MEMKT, 758/22, 3 Za 1321/21 Ocak 1904, lef 2-4.

165 BOA, DH.SAİDd., 115/445, 29 Z 1290/17 Şubat 1874.

166 BOA, DH.SAİDd., 118/399, 29 Z 1291/6 Şubat 1875; BOA, Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Tahrirat Kalemî Belgeleri (DH.SN.THR), 16/38, 8 M 1329/9 Ocak 1911, lef 3-4; BOA, DH. SN. THR, 13/62, 29 L 1328/3 Kasım 1910.

167 BOA, DH.SAİDd., 143/191, 29 Z 1292/26 Ocak 1876.

1889 tarihinde aliyyülala derecede şehadetname aldı¹⁶⁸. 15 Ağustos 1889 tarihinden itibaren Uşak Nüfus İdaresine mülazemetle devam etti. 13 Temmuz 1890 tarihinde Uşak Nüfus İdaresine kâtip, 14 Kasım 1894 tarihinde memur atandı¹⁶⁹. 25 Haziran 1897-27 Ağustos 1898 tarihleri arasında ilaveten fahrî olarak mülkiye müstantıklığı yaptı. 2 Ağustos 1899 tarihinde Eskişehir Nüfus Memuru Ali Efendi ile becayişi yapılmakla birlikte itirazı üzerine görevine devam etmesine karar verildi¹⁷⁰. 23 Haziran 1901 tarihinde rabia rütbesi ile taltif edildi¹⁷¹. Aralık 1909 tarihinde Bolvadin Nüfus Memurluğuna atandı¹⁷². 15 Ekim 1911 tarihinde becayişle Uşak Nüfus memuru tayin edildi. Eylül 1915 tarihinde ilaveten Uşak Darülhilafe Medresesine asaleten hüsn-i hatt muallimi atandı. Hakkındaki çeşitli şikayetlere rağmen 21 Nisan 1918 tarihine kadar Uşak Nüfus Memurluğuna devam etti¹⁷³.

Mektepten hastalığı sebebiyle şehadetname almadan ayrılmak zorunda kalan İsmail Efendi Uşak Vergi Kalemine mülazemetle devam etti. 15 Mayıs 1908 tarihinde Banaz Nahiyesi Vergi Kâtibi atandı¹⁷⁴. Bir diğer mektep mezunu Ahmet Pertev Efendi mektepten şehadetname alarak mezun olmasını müteakip 24 Ağustos 1899 tarihinden itibaren Sandıklı Mal Kalemine mülazemetle devam etti. 6 Kasım 1899 tarihinde Sandıklı Tarik Kâtipliğine atandı. 15 Haziran 1900 tarihinden itibaren Sandıklı Mal Kalem ile Sandıklı Telgrafhanesine mülazemetle devam etti. 6 Şubat 1901 tarihinde Sandıklı Tahrirat Kâtipliği Refikliğine atandı¹⁷⁵. Abdülkadir Efendi ise mektepte üçüncü sınıfa kadar tahsil gördüğü için tasdikname aldı. Öncelikle Uşak Ziraat Bankası Sandığı'na mülazemetle devam etti. Bir süre odacılıkta istihdam edildi. 30 Nisan 1911 tarihinde ikinci refikliğe atandı¹⁷⁶.

168 İSTM.MŞH.SAİD, 123/12, lef 1-2.

169 BOA, DH.MKT, 1801/86, 10 C 1308/21 Ocak 1891; BOA, DH.MKT, 1810/27, 8 B 1308/17 Şubat 1891; BOA, DH.MKT, 431/10, 1 R 1313/21 Eylül 1895.

170 BOA, DH. MKT, 2249/55, 16 Ca 1317/22 Eylül 1899; BOA, DH.MKT, 566/36, 26 Ca 1320/31 Ağustos 1902; BOA, DH. MKT, 2297/100, 17 N 1317/19 Ocak 1900.

171 BOA, DH.MKT, 2360/15, 16 S 1318/15 Haziran 1900; BOA, DH.MKT, 2304/100, 11 L 1317/12 Şubat 1900.

172 BOA, DH.SAİDd., 173/57, 29 Z 1291/6 Şubat 1875.

173 BOA, DH. SN.THR, 44/73, 27 Ş 1331/1 Ağustos 1913, lef 1-2; BOA, DH.SN.THR, 78/101, 10 B 1336/12 Nisan 1918; İSTM.MŞH.SAİD, 123/12, lef 3-4.

174 BOA, DH.SAİDd., 152/291, 29 Z 1295/24 Aralık 1878.

175 BOA, DH.SAİDd., 127/43, 29 Z 1300/31 Ekim 1883.

176 BOA, DH.SAİDd., 182/49, 29 Z 1306/26 Ağustos 1889.

Adliye bürokrasisinde istihdam edilme imkânı bulan mektebin 1896 yılı mezunlarından İsmail Efendi öncelikle kavaflık¹⁷⁷ ve ticaret ile uğraştı. 20 Şubat 1910 tarihinde Vilayet Tensikat Komisyonu tarafından Uşak Şeriyye Mahkemesine odacı tayin edildi¹⁷⁸. Mustafa Lütfi Efendi 1895 yılında kaydolduğu mektepten hastalığı sebebiyle yıl sonu imtihanına giremediği için şهادetname alamadı. 1899-1900 yıllarında Uşak Nüfus Kalemine, 1900-1902 yılları arasında Uşak Tahrirat Kalemine mülazemetle devam etti. İhtimamı ve dikkati ile kaza naibi Mustafa Rıza Efendi'nin takdirini kazandı. Bu sebeple Uşak Şeriyye Mahkemesine ikinci kâtip atandı. 20 Şubat 1910 tarihinde Uşak Şeriyye Mahkemesi Mukayyidliğine tayin edildi¹⁷⁹. Halil Enver Efendi 15 Ağustos 1906 tarihinde aliyü'lâla derecede şهادetname alarak mektepten mezun oldu. 18 Nisan 1907 tarihinden itibaren sekiz ay Uşak İstintak Dairesine mülazemetle devam etti. Aidatla ve mülazemetle kabul edildiği Uşak Şeriyye Mahkemesi Kalemine 23 Ocak 1910 tarihine kadar devam etti. 14 Mart 1910 tarihinde Hüdavendigâr vilayeti Tensik Komisyonu tarafından Uşak Şeriyye Mahkemesine ikinci kâtip olarak atandı¹⁸⁰.

Muallim-i Evvel Hasan Hilmi Efendi'nin oğlu olan Mehmet Ragıp Efendi 19 Ağustos 1895 tarihinde mektepten mezun oldu. Mektep mezunları arasında mebus olan ilk ve tek kişiydi. Öncelikle Uşak Ticaret Mahkemesine mülazemetle devam etti. Ağnam tadadı muharrirliği (vergisi alınacak koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanları sayarak kaydetmekle görevli yazıcı), afyon muharrirliği, tahrirat kâtibi refikliği, tahrir-i nüfus komisyonu kâtipliği, sertahsildarlık görevlerinde bulundu¹⁸¹. 27 Aralık 1913 tarihinde Uşak Ermeni Mektebine Türkçe muallimi tayin edildi. 24 Şubat 1915 tarihinde Uşak Darülhilafe Medresesi Müdürlüğüne vekaleten atandı. Temmuz 1915 tarihinde aynı medreseye asaleten dahiliye ve anbar memuru ve tarih muallimi tayin edildi¹⁸². 1908 yılından itibaren İzmir ve Eskişehir gazetelerinde seçimlerle ilgili makaleler yazdı¹⁸³. Aralık 1919 tarihinde Son Osmanlı Mebusan Meclisine Kütahya mebusu seçildi¹⁸⁴.

177 Kavaflık, hazır ayakkabı satmak sanat ve ticareti anlamında kullanılan bir terimdir (Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İkdâm Matbaası, Dersaadet 1317, s. 1086).

178 İSTM. MŞH.SAİD, 151/22, lef 1-2.

179 İSTM.MŞH.SAİD, 147/17, lef 1-3.

180 İSTM.MŞH.SAİD, 147/14, lef 1-2.

181 BOA, DH.SAİDd., 110/375, 29 Z 1298/22 Kasım 1881; BOA, DH.MKT, 501/28, 3 S 1320/12 Mayıs 1902.

182 İSTM.MŞH.SAİD, 116/6, lef 1-3.

183 *Ahenk* gazetesi, no. 3726, 16 N 1326/12 Ekim 1908; *Ahenk* gazetesi, no. 3731, 22 N 1326/18 Ekim 1908.

184 Halim Demiryürek, "Kütahya Sancağında 1919 Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri", *Manisa*

c. Modern Mekteplerde Tahsillerine Devam Eden/Etmeye Teşebbüs Eden Mektep Mezunları

Mektep mezunlarından bir kısmı İzmir Darülmuallimin-i İbtidaîsi, Bursa Mülkî İdâdî Mektebi, Bursa Ziraat Ameliyat Mektebi ve İstanbul Darülmuallimini İbtidaî Şubesi'nde tahsillerine devam etti. Bunlardan Ömer Efendi mektepten mezuniyetini müteakip İzmir Darülmuallimin-i İbtidaîsi'ne kaydoldu. 1887 yılında şehadetname alarak mezun oldu. İzmir'de Pınarbaşı İbtidaî Mektebine muallim-i evvel atandı¹⁸⁵.

Tatar köyünden Kel Hasanoglu İsmail Efendi'nin üçüzleri Ahmet Efendi, Mehmet Efendi ve Halil Efendi'ye 24 Mayıs 1884 tarihinde irade-i seniyye ile mahallî emvalinden ödenmek üzere yüzer kuruş tevem maaşı tahsis edildi¹⁸⁶. Üçü de mektepte tahsil gördü. Daha sonra Halil Efendi ve Mehmet Efendi Bursa Ziraat Ameliyat Mektebinde, Ahmet Efendi Bursa Mülkî İdâdî Mektebinde tahsillerine devam etti. Ahmet Efendi Bursa Mülkî İdâdî Mektebinde tahsilini başarıyla sürdürdü. Mehmet Efendi ve Halil Efendi Bursa Ziraat Ameliyat Mektebinde beş yıl tahsil gördü. Ancak iki yıl üst üste sınıflarında kaldıkları için mektepten kayıtları silindi. 1897 yılında İstanbul'a giderek Mekatib-i Askeriye-i Şahane'den birine kaydedilmelerini istediler. Yeterli düzeyde Fransızca bilmedikleri için kaydedilmeleri mümkün olmadı¹⁸⁷.

Mektep mezunlarından Ali Rıza Efendi Eylül 1896 tarihinde Sadaret'e takdim ettiği arzuhalle Dersaadet Mülkî İdâdî Mektebi yatılı kısmına yıllık ücretini ödemek şartıyla kaydedilmek istediğini bildirdi. Sadaret 28 Eylül 1896 tarihinde Maarif-i Umumiye Nezaretine yıllık tedris ücretini ödemeyi taahhüt ettiği için kabulünde sakınca görülmediğini bildirdi¹⁸⁸.

Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 16/3, 2018, s. 533-534; BOA, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Belgeleri Ekleri (DH.İUM.EK), 115/86, 14 Ra 1338/26 Kasım 1920, lef 14; BOA, DH.İUM.EK, 116/39, 2 R 1338/25 Aralık 1919, lef 2; BOA, DH.İUM.EK, 117/42, 29 R 1338/21 Ocak 1920, lef 3-4.

185 BOA, MFMKT, 99/30, 15 L 1305/25 Haziran 1888; BOA, MFMKT, 99/102, 29 L 1305/9 Temmuz 1888, lef 2; BOA, MFMKT, 102/26, 5 S 1306/11 Ekim 1888.

186 BOA, İ.DH, 917/72794, 28 B 1301/24 Mayıs 1884; BOA, İ. DH, 1116/87294, 1 Ca 1306/3 Ocak 1889.

187 BOA, MFMKT, 615/25, 7 Z 1319/17 Mart 1902.

188 BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası Belgeleri (BEO), 844/63293, 20 R 1314/28 Eylül 1896.

Bir diğer mektep mezunu Mehmet Efendi aliyyülala derecede şehadetname ile mezun olduktan sonra Kaza Tahrirat Kitabeti'ne mülazemetle devam etti. 20 Eylül 1906 tarihinde Uşak Kaymakamlığı vasıtasıyla Hüdavendigâr vilayetine takdim ettiği istidanameyle Bursa Mülki İdâdi Mektebine kaydolmak istediğini bildirdi. Ancak mektepte kaza kontenjanı dolduğu için kaydedilemedi. Mehmet Efendi talebini 20 Ekim 1906 tarihinde tekrarladı¹⁸⁹. Ancak tahsiline devam etmesi yine mümkün olmadı. 1907 yılında talebini Maarif-i Umumiye Nezaretine bildirdi¹⁹⁰.

Mektebin son mezunlarından Sadık Efendi 1914 yılında İstanbul Darülmuallemi İbtidâi Şubesi'ne kaydoldu. Dördüncü sınıfta rahatsızlığı sebebiyle imtihana giremedi. 1918 yılında tabip raporu ile Uşak'a döndü. Tahsilini Cumhuriyet Dönemi'nde tanınan hakla 21 Temmuz 1924 tarihinde tamamlayabildi. 1919 yılından itibaren Rehber-i Füyuzat Hususî Mektebi ve Murad-ı Evvel Nümune Mektebinde muallimlik yaptı. 2 Ocak 1927 tarihinden itibaren Uşak 4 Numaralı Erkek Mektebinde başmuallim olarak görev yaptı. 26 Eylül 1928 tarihinde Afyon İkinci Mıntuka İlktehdrisat Müfettişi, 15 Ağustos 1931 tarihinde Kütahya İkinci Mıntuka İlktehdrisat Müfettişi atandı. 1954 yılına kadar Simav Osmanbey İlkokulu ile Uşak Müjde İlkokulunda muallim, Uşak Gazi Kemal İlkokulunda başöğretmen, Uşak Gazi Kemal İlkokulu ve Bireylül İlkokulunda başöğretmen ve millî eğitim memuru, Uşak İlköğretim Müfettişi olarak görev yaptı¹⁹¹.

Sonuç

Taşrada modern eğitim kurumlarının açılmasına yönelik çalışmalar Tanzimat Dönemi'nde başladı. Bu kapsamda öncelikle eyalet ve sancak merkezlerinde erkek rüşdiye mektepleri açıldı. Bu mektepler 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yayınlanmasını müteakip kaza merkezlerinde de yaygın olarak hizmet vermeye başladı. Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde taşrada sayıları tedricen artan erkek rüşdiye mektepleri, kaza merkezlerinde ibtidailerden mezun olan talebenin tahsillerine devam edebileceği yegâne modern eğitim kurumlarını oluşturdu. Kütahya Sancağı'na bağlı Uşak kazasında erkek rüşdiye mektebi 1872 yılında açıldı. Mülki İdâdi Mektebi ile birleştirildiği 1914 yılına kadar kazada tek resmî erkek rüşdiye mektebi olarak hizmet verdi. Mektepte 1872 yılından Ocak 1910 tarihine

189 BOA, MEMKT, 970/43, 13 Za 1324/29 Aralık 1906, lef 2-3.

190 BOA, MEMKT, 998/61, 28 R 1325/10 Haziran 1907.

191 Sadiye Tutsak-Özlem Karahan, *Sadık Karahan ve Uşak'ta Eğitim (1930-1950)*, Banaz Ofset Matbaacılık, Uşak 2011, s. 25-26, 39-41, 44, 47, 111-114.

kadar Hasan Hilmi Efendi muallim-i evvel olarak görev yaptı. 1875 yılında ilk defa muallim-i sani atanan Hüseyin Hüsnü Efendi emekliye sevk edildiği Ocak 1910 tarihine kadar mektepteki görevine devam etti. Bir başka ifadeyle birçok yerde olduğu gibi muallim-i evvel ve muallim-i sani mektepte uzun yıllar görev yaptı. Muallim-i evvel Hasan Hilmi Efendi Darülmualimin Rüşdiye Şubesinden mezun iken muallim-i sani Hüseyin Hüsnü Efendi medreseden icazetnameliydi. 1895 yılında talebe sayısı arttığı için mektebe Mehmet Şükrü Efendi vekaleten muallim-i salis, Hafız İsmail Hakkı Efendi vekaleten mubassır tayin edildi. Ancak Maarif Meclisi asaletlerini tasdik etmedi. Dolayısıyla mektepteki görevleri kısa sürdü. Bununla birlikte 13 Mart 1897 tarihinden itibaren mektep için talebe sayısı arttığında atanmak üzere muallim-i salis maaşı tahsis edildi. Nitekim talebe sayısının artması sebebiyle 1904 yılında Haşim Efendi ilk defa muallim-i salis atandı. Haşim Efendi 1907 yılına kadar mektepteki görevine devam etti. Ancak atandığı tarihten kısa süre sonra taşra erkek rüşdiye mekteplerindeki muallim-i salislikler kaldırıldı. Bu sebeple 1907 yılından sonra mektebe başka bir muallim-i salis atanmadı. Mektepte ayrıca hüsn-i hatt muallimi ile bevab görev yaptı. Hüsn-i hatt muallimleri, rika ve sülüs yazıları temeşşüke elverişli kaza tahrirat kâtipleri/refikleri veya diğer memurlar arasından seçildi.

Mektep, açıldığı tarihten itibaren talebe bulmakta sıkıntı çekmedi. Birçok yerde olduğu gibi talebe yetersizliği sebebiyle kapanmak zorunda kalmadı. Mektepte tahsil süresi 1872-1896 yılları arasında dört yıl, 1896-1914 yılları arasında üç yıl idi. Mektep ilk mezunlarını 1876 yılında, son mezunlarını 1914 yılında verdi. Her yıla ait sayısal veriler bulunmamakla birlikte mektebin 1914 yılına kadar 400 ila 600 kişi arasında mezun verdiğini tahmin etmek mümkündür. Mektepte tatbik edilen müfredat, 1890'lı yıllardan itibaren sık sık değişti. Mektepte Türkçe (Lisan-ı Osmanî), Arapça, Farsça ve Fransızca gibi dil dersleri, tecvidli Kur'an-ı Kerim, ilm-i hal, ahlak ve ulum-ı diniye gibi din dersleri, hesap ve hendese gibi matematik dersleri, sülüs ve rika gibi yazı dersleri, tarih ve coğrafya gibi kültür dersleri ağırlıklı olarak okutuldu. 1890'lı yıllardan itibaren ders programlarında yapılan değişikliklerle kısa süreli de olsa mektepte malumat-ı nafia, malumat-ı medeniye, malumat-ı fenniye, ilm-i eşya ve hıfzıssıhha gibi dersler de okutuldu.

Mektep mezunları büyük ölçüde tahsillerine devam etme imkânı bulamadı. Zira kaza merkezinde ilk mülki idâdî mektebi 1914 yılında açılabilir. Mektep mezunları sancak ve vilayet merkezlerindeki idâdî mekteplerine barınma sorunu başta olmak üzere çeşitli sebeplerle devam etme imkânına da genelde sahip değildi. Bu

sebeple bazıları kaza merkezindeki çeşitli kalemlere mülazemetle devam ettiler, daha sonra ilgili kalemlere kâtip veya memur olarak asaleten atandılar. Bunlar arasında kaza tahrirat kâtipliğine kadar yükselenler dahi oldu. Mezunlardan bir kısmı tahsillerine medreselerde devam ederek ilmiye tarikinde kariyer yaptı. Aralarından kazadaki medreselerde müderrislik yapanlar dahi çıktı. Mezunlardan az sayıda da olsa bir kısmı idâdî, ziraat ameliyat, Darülmualimin gibi modern mekteplerde tahsillerine devam etme imkânı buldu. Mektep mezunlarından Mehmet Ragıp Efendi ilk mebus, Mehmet Salih Efendi ilk darülhilafe medresesi müdürü olarak dikkat çekti. Kısaca mektep, 1872-1914 yılları arasında kaza eğitim tarihinde önemli bir rol oynadı.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

Bab-ı Ali Evrak Odası Ayniyat Defterleri (BEOAYN.d...), no. 1073.

Bab-ı Ali Evrak Odası Belgeleri (BEO), 844/63293.

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Belgeleri Ekleri (DH.İUM.EK), 115/86, 116/39, 117/42.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî Belgeleri (DH.MKT), 393/30, 1058/34, 1148/84, 1801/86, 1810/27, 2249/55, 2297/100, 2304/100, 2360/15, 431/10, 501/28, 545/39, 566/36.

Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Belgeleri (DH.MUI), 52-2/25, 42/55.

Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval İdaresi Memurin (DH.SAİD.MEM), 6/11.

Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Komisyonu Defterleri (DH.SAİDd), 191/123, 103/93, 110/375, 115/445, 118/399, 127/43, 143/191, 146/9, 152/291, 173/57, 182/49, 31/263, 64/323.

Dahiliye Nezareti Sicill-i Nüfus İdare-i Umumiyesi Tahrirat Kalemî Belgeleri (DH.SN.THR), 16/38, 13/62, 44/73, 78/101.

Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdüriyeti Belgeleri (DH.UMVM), 134/4.

Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT), 1320/51545.

İrade Dahiliye (İ.DH), 717/50092, 1116/87294, 1249/97958, 917/72794.

İrade Maarif (İ.MF), 1/7 (1310M-7), 10/24 (1322Ca-1).

Maarif Nezareti Mektubi Kalemî Belgeleri (MFMKT), 2/115, 10/12, 102/26, 122/65, 13/1, 15/18, 154/92, 161/121, 2/7, 20/11, 249/16, 253/37, 27/206, 275/55, 278/15, 330/65, 341/2, 367/49, 40/11, 442/42, 474/17, 6/20, 6/91, 61/11, 615/25, 62/125, 697/37, 704/32, 758/22, 789/37, 791/25, 791/63, 871/2, 9/133, 9/46, 97/20, 970/43, 99/102, 99/30, 998/61.

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemî Belgeleri (MEİBT), 1/109, 129/53, 129/71, 145/68, 155/53, 159/66, 164/26, 164/93, 17/27, 22/99, 222/1, 245/34, 246/89, 247/16, 25/99, 251/100, 257/59, 265/34, 289/34, 313/74, 333/47, 338/9, 386/83, 397/19, 400/8, 415/30, 43/28, 435/69, 439/53, 444/22, 460/51, 8/113, 9/33.

Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti Belgeleri (ML.EEM), 1175/2.

Meclis-i Vala Riyaseti Belgeleri (MVL), 879/12.

Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS), 172/118.

Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES), 56/51, 112/59, 57/8.

Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri Perakende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı (Y. PRK. MF), 4/54.

İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (İSTM.MŞH)

Meşihat Arşivi Defterleri (MŞH. DFT1.d.), no. 48.

Meşihat Arşivi Ulema Sicil Dosyaları (MŞH.SAİD), 114/4, 114/2, 114/7, 116/2, 116/6, 123/12, 146/22, 147/14, 147/17, 151/22.

Mevzuat

“24 Ca 1286/1 Eylül 1869 Tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi”, *Dstr*, I. Tertib, C 2, Matbaa-ı Amire, Desaadet 1289, s. 184-219.

“25 C 1287/22 Eylül 1870 Tarihli Umum Mekatib-i Rüşdiyenin Nizamname-i Dahilisi”, *Dstr*, I. Tertib, C 2, Matbaa-ı Amire, Dersaadet 1289, s. 249-256.

Salnameler

Devlet Salnameleri

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye (SDAO), H 1298/M 1881, H 1299/M 1882, H 1300/M 1883, H 1301/M 1884, H 1302/M 1885, H 1305/M 1888.

Maarif Salnameleri

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye (SNMU), H 1318/M 1900-1901, H 1319/M 1901-1902.

Vilayet Salnameleri

Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi (HVS), H 1294/M 1877, H 1295/M 1878, H 1296/M 1879, H 1297/M 1880, H 1303/M 1885-1886, H 1305/M 1887-1888, H 1306/M 1888-1889, H 1310/M 1892-1893, H 1311/M 1893-1894, H 1312/M 1894-1895, H 1313/M 1895-1896, H 1314/M 1896-1897, H 1315/M 1897-1898, H 1316/M 1898-1899, H 1317/M 1899-1900, H 1318/M 1900-1901, H 1319/M 1901-1902, H 1320/M 1902-1903, H 1321/M 1903-1904, H 1322/M 1904-1905, H 1323/M 1905-1906, H 1324/M 1906-1907, H 1325/M 1907-1908, R 1307/M 1891-1892.

Gazeteler

Ahenk gazetesi, no. 3726, no. 3731.

Hüdavendigâr gazetesi, no. 1634, no. 1978.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.

Ata, Bahri, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)”, *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1, 2009, s. 27-36.

Belgelerle Uşak Fermanlar-Beratlar, ed. Cevat Ekici, Uşak Üniversitesi Yayınları, Uşak 2010.

Çakmak, Biray, “Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda Afet Yönetimi: 1894 Büyük Uşak Yangını”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15, 2011, s. 63-90.

Çakmak, Biray, “Gediz Kazası Erkek Rüşdiye Mektebi (1873-1907) ve Mehmet Emin Efendi’nin Muallim-i Sâni Tayini”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 14/1, 2017, s. 234-262.

Çakmak, Biray, “Karamürsel Erkek Rüşdiye Mektebi”, *Kocaeli Ansiklopedisi*, C 2, ed. Prof. Dr. Haluk Selvi-Prof. Dr. Muhammed Bilal Çelik-Prof. Dr. İbrahim Şirin-Prof. Dr. Levent Atalı, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli 2023, s. 1071-1074.

Çakmak, Biray, “Modernleşen Osmanlı Taşrasında Maârif: Uşak Kasabası’nda Açılan Özel Okullar”, *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7/14, 2012, s. 40-64.

Çakmak, Biray-Bülbül, Furkan, “Kandıra Erkek Rüştiye Mektebi”, *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III*, C I, ed. Prof. Dr. Haluk Selvi-Doç. Dr. M. Bilal Çelik-Doç. Dr. İbrahim Şirin-Dr. Ali Yeşildal, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, Kocaeli 2017, s. 2145-2161.

Çakmak, Biray-Kul, Başak, “Osmanlı Taşrasında Maârifin Modernleşme Serüveni: Sandıklı Kazası Rüştiye Mektepleri (1886-1908)”, *Halil İnalçuk Armağanı-III Tarih Araştırmaları*, ed. Ahmet Özcan, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2017, s. 318-368.

Demirel, Muammer, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüştiye Mektepleri”, *Türkler*, C 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 64-93.

Demiryürek, Halim, “Kütahya Sancağında 1919 Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri”, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16/3, 2018, s. 519-544.

Dobrev, Margarita, “Tanzimat Dönemindeki İstanbul Rüşdiyeleri Hakkında Bazı Tespitler”, *Osmanlı'nın Dâhi Devlet Adamı Ahmed Cevdet Paşa*, ed. Cafer Çiftçi, Gaye Kitabevi, Bursa 2021, s. 261-181.

Dobrev, Margarita, “The Urban Network of Rüşdiyyes in the Balkans and in Anatolia in the 1840s-1870s”, *Études Balkaniques*, LVIII/3, 2022, s. 361-416.

Dobrev, Margarita, “Tuna Vilâyeti'nde Haydi Okula Kampanyası Taşrada Eğitim Reformları Nasıl Yürütülüyordu? Rüşdiyeler Örneği”, *1864 Vilâyet Nizâmnamesi*, ed. E. Tural-S. Çapar, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını, Ankara 2015, s. 163-176.

Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Matbaa-ı Amire, İstanbul 1338.

Shaw, Stanford J.-Shaw, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C 2, çev. Mehmet Harmancı, E Yayınları, İstanbul 2010.

Somel, Selçuk Akşin, “Kırım Savaşı, İslahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, *Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*, 22-23 Mayıs 2006, *Bildiriler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2007, s. 61-84.

Somel, Selçuk Akşin, “Tanzimat Döneminde Eğitim Reformunun Dönüm Noktası: 1869 Tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi, Esbab-ı Mucibe Layihası ve İdeolojik Temelleri”, *Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, İstanbul 2015, s. 136-167.

Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

Sungu, İhsan, “Mekteb-i Maarif-i Adliyyenin Tesisi”, *Tarih Vesikaları*, I/3, 1941, s. 212-225.

Şahin, Ayşegül Altınova, *Osmanlı Devleti'nde Rüşdiye Mektepleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İkdam Matbaası, Dersaadet 1317.

Şişman, Adnan-Tutsak, Sadiye-Çakmak, Biray, “XX. Yüzyıl Başlarında Uşak’taki Fransız Müesseseleri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C IV/S. 1, 2002, s. 103-116.

Tutsak, Sadiye-Karahan, Özlem, *Sadık Karahan ve Uşak’ta Eğitim (1930-1950)*, Banaz Ofset Matbaacılık, Uşak 2011.

Umum Mekatib-i Rüşdiyyeye Mahsus Olarak Bu Kere Tadilen Tertib Edilen Ders Programıdır, Matbaa-ı Amire, Dersaadet 1315.

Ünal, Uğur, *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Ünal, Uğur, *Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869 -1922*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

